The Department of Public Instruction, Bombay.

PANCHATANTRA I.

EDITED, WITH NOTES,

BY

F. KIELHORN, PH. D.

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

SIXTH EDITION.

(BEING THE REPRINT OF THE 5TH REVISED EDITION)

2,000 Copies.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1896.

Price

BOMBAY:

PRINTED AT "TATVA-VIVECHAKA" PRESS.

अथातः प्रारभ्यते मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रं यस्यायमादिमः श्लोकः ।

वर्धमानो महान्स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने ।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र धर्मोपार्जितभूरिविभवो वर्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव । तस्य कदाचिच्चिन्ता समुत्पन्ना यत्प्रभूतेऽपि वित्ते सत्यर्थोत्पत्त्युपायाश्चिन्तनीयाः कर्तव्याश्चेति । यत उक्तं च ।

न हि तद्विद्यते किंचिद्यदर्थेन न सिध्यति ।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३ ॥
न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला ।
अर्थार्थिभिर्न तत्स्थैर्यं धनिनां यन्न गीयते ॥ ४ ॥
इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनोऽपि दरिद्राणां तत्क्षणाद्दुर्जनायते ॥ ५ ॥
अर्थेभ्योऽपि हि वृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ६ ॥
पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते ।
वन्द्यते यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ ७ ॥
अशनादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि ।
एतस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ८ ॥
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते ।
त्यक्त्वा जनयितारं स्वं निःस्वं गच्छति दूरतः ॥ ९ ॥
गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवन्ति ते तरुणाः ।
अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥ १० ॥

स चार्थः पुरुषाणां षड्भिरुपायैर्भवति भिक्षया नृपसेवया कृषिकर्मणा विद्योपार्जनया व्यवहारेण च वणिक्कर्मणा वा । सर्वेषामपि तेषां वाणिज्येनातिरस्कृतोऽर्थलाभः स्यात् । उक्तं च यतः ।

कृता भिक्षानेकैर्वितरति नृपो नोचितमहो
कृषिः क्लिष्टावृष्ट्या प्रचुरगहनः सेवनविधिः ।
कुसीदाद्दारिद्र्यं परकरगतग्रन्थिशमना-
न्न मन्ये वाणिज्यात्किमपि परमं वर्तनमिह ॥ ११ ॥

उपायानां च सर्वेषामुपायः पण्यसंग्रहः ।
धनार्थं शस्यते ह्येकस्तदन्यः संशयात्मकः ॥ १२ ॥

तच्च वाणिज्यं सप्तविधमर्थागमाय स्यात्तद्यथा गान्धिकव्यवहारो निक्षेपप्रवेशो गोष्ठिककर्म परिचितग्राहकागमो मिथ्याक्रयकथनं कूटतुलामानं देशान्तराद्भाण्डानयनं चेति । उक्तं च ।

पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।
यत्रैकेन च यत्क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥ १३ ॥

निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठी स्तौति स्वदेवताम् ।
निक्षेपी म्रियते तुभ्यं प्रदास्याम्युपयाचितम् ॥ १४ ॥

गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठी चिन्तयति चेतसा हृष्टः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा मयाद्य लब्धा किमन्येन ॥ १५ ॥

परिचितमागच्छन्तं ग्राहकमुत्कण्ठया विलोक्यासौ ।
हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत्पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्यच्च ।

पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवञ्चनं तथा नित्यम् ।
मिथ्याक्रयस्य कथनं निजधर्मोऽयं किरातानाम् ॥ १७ ॥

अन्यच्च ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि भाण्डक्रयविधानतः ।
प्राप्नुवन्त्युद्यमाल्लोका दूरदेशान्तरं गताः ॥ १८ ॥

इत्येव संप्रधार्य मथुरागामीनि भाण्डान्यादाय शुभायां तिथौ गुरु-

जनाभ्यनुज्ञातः सुरथाधिरूढः प्रस्थितः । तस्य च मङ्गलवृषभौ संजीवकनन्दकनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वोढारौ स्थितौ । तयोरेकः संजीवकाभिधानो यमुनाकच्छमवतीर्णः सन्पङ्कपूरमासाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थमालोक्य वर्धमानः परं विषादमगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयस्त्रिरात्रं प्रयाणभङ्गमकरोत् । अथ तं विषण्णमालोक्य सार्थिकैरभिहितम् । भोः श्रेष्ठिन्किमेवं वृषभस्य कृते सिंहव्याघ्रसमाकुलेऽस्मिन्वने बह्वपाये समग्रोऽपि स्वसार्थस्त्वया संदेहे नियोजितः । उक्तं च ।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ १९ ॥

अथासौ तदवधार्य संजीवकस्य रक्षापुरुषान्निरूप्य शेषसार्थं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तद्वनं विदित्वा संजीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वान्येद्युस्तं सार्थवाहं मिथ्याहुः । स्वामिन्मृतोऽसौ संजीवकोऽस्माभिस्तु सार्थवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वह्निना संस्कृत इति । तच्छ्रुत्वा सार्थवाहः कृतज्ञः स्नेहार्द्रहृदयस्तस्यौर्ध्वदेहिकक्रिया वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । संजीवकोऽप्यायुःशेषतया यमुनासलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैराप्यायितशरीरः कथंचिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि बालतृणाग्राणि भक्षमाणः कतिपयैरहोभिर्हरवृषभ इव पीनः ककुद्मान्बलवांश्च संवृत्तः प्रत्यहं वल्मीकशिखराग्राणि शृङ्गाभ्यां विदारयन्प्रगर्जंश्चास्ते । साधु चेदमुच्यते ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ २० ॥

अथ कदाचित्पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः पिपासाकुल उदकग्रहणार्थं यमुनातटमवतीर्णः संजीवकस्य गम्भीरतरं शब्दं

दूरादेवाशृणोत्। तं च श्रुत्वातीव व्याकुलहृदयः ससाध्वसमाकारं प्राच्छाद्य वटवृक्षतले चतुर्मण्डलावस्थानेनावस्थितः । चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम्। सिंहः सिंहानुयायिनः काकरवाः किंवृत्ता इति । अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ सदानुयायिनावास्ताम्। तौ च परस्परं मन्त्रयतः। तत्र दमनकोऽब्रवीत्। भद्र करटक अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः। स किं निमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्य व्यूहरचनां कृत्वा दौर्मनस्येनाभिभूतोऽत्र वटतले स्थितः। करटक आह। किमावयोरनेन व्यापारेण।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।
स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २१ ॥

दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा १.

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगराभ्यासे केनापि वणिक्पुत्रेण तरुषण्डमध्ये देवतायतनं कर्तुमारब्धम् । तत्र ये च कर्मकराः स्थपत्यादयस्ते मध्याह्नवेलायामाहारार्थं नगरमध्ये व्रजन्ति । अथ कदाचित्तत्रानुषङ्गिकं वानरयूथमितश्चेतश्च परिभ्रमदागतम्। तत्रैकस्य कस्यचिच्छिल्पिनोऽर्धस्फाटितोऽञ्जनवृक्षदारुमयः स्तम्भः खदिरकीलकेन मध्यनिहितेन तिष्ठति। अत्रान्तरे वानरास्तरुशिखरप्रासादशृङ्गदारुपर्यन्तेषु यथेच्छया क्रीडितुमारब्धाः। एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युश्चापल्यात्तस्मिन्नर्धस्फाटितस्तम्भ उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य यावदुत्पाटयितुमारेभे तावत्तस्य स्तम्भमध्यगतवृषणस्य स्वस्थानाच्चलितकीलकेन यद्वृत्तं तत्प्रागेव निवेदितम् ॥

अतोऽहं ब्रवीमि। अव्यापारेष्विति ॥ आवयोर्भक्षितशेष आहारोऽस्त्येव तत्किममुना व्यापारेण। दमनक आह । तत्किं भवानाहारार्थी केवलमेव। तन्न युक्तम्। उक्तं च ।

सुहृदामुपकारकारणाद्द्विषतां चाप्यपकारकारणात् ।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् ॥ २२ ॥

किंच ।

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।
वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ २३ ॥

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥

सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २५ ॥

किंच ।

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ २६ ॥

तथा च ।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरत्यन्वयाधिकम् ॥ २७ ॥

किंच ।

जातस्य नदीतीरे तस्यापि तृणस्य जन्मसाफल्यम् ।
यत्सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २८ ॥

तथा च ।

स्तिमितोन्नतसंचारा जनसंतापहारिणः ।
जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ २९ ॥

निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ३० ॥

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते ।
निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ३१ ॥

करटक आह । आवां तावदप्रधानौ तत्किमावयोरनेन व्यापारेण ।

उक्तं च ।

अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः ।
न केवलमसंमानं लभते च तिरस्क्रियाम् ॥ ३२ ॥

तथा च ।

वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।
स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ ३३ ॥

दमनक आह । मा मैवं वद ।

अप्रधानः प्रधानः स्यात्सेवते यदि पार्थिवम् ।
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः ॥ ३४ ॥

यत उक्तं च ।

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यत्पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ ३५ ॥

तथा च ।

कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः ।
आरोहन्ति शनैः पश्चाद्धुन्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३६ ॥
विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् ।
सेवावृत्तिविदां चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३७ ॥
ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयान्ति च ।
तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३८ ॥
ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।
प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥ ३९
सर्पान्व्याघ्रान्गजान्सिंहान्दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान् ।
राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनाम् ॥ ४० ॥
राजानमेव संश्रित्य विद्वान्याति परां गतिम् ।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४१ ॥

धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदा मत्ताश्च नागेन्द्राः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ४२ ॥

करटक आह । अथ भवान्किं कर्तुमनाः । सोऽब्रवीत् । अद्यास्मत्स्वामी पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्तते । तदेनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटक आह । कथं वेत्ति भवान्यद्भयाविष्टोऽयं स्वामी । सोऽब्रवीत् । किमत्र ज्ञेयम् । यत उक्तं च ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४३ ॥

तथा च मनुः ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ४४ ॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा वशीकृत्य च निजां साचिव्यपदवीं समासादयिष्यामि । करटक आह । अनभिज्ञो भवान्सेवाधर्मस्य तत्कथमेनं वशीकरिष्यसि । दमनक आह । यथैव नु पाण्डवानां विराटनगरप्रवेशकाले धौम्यमहर्षिकथितः सकलोऽप्यनुजीविधर्मो विज्ञात इति ।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति त्रयो जनाः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४५ ॥
सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः ।
आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेणैव नान्यथा ॥ ४६ ॥
यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात्फलं तस्य सुकृष्टादूषरादिव ॥ ४७ ॥
द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।
भवत्याजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ ४८ ॥

अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवानात्मसंपन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ४९ ॥
सेवकः स्वामिनं द्वेष्टि कृपणं परुषाक्षरम् ।
आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥ ५० ॥
यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः ।
सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदापुष्पफलोऽपि सन् ॥ ५१ ॥
राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।
पुरोहिते प्रतीहारे वर्तितव्यं नृपे यथा ॥ ५२ ॥
जीवेति प्रब्रुवन्प्रोक्तः कृत्यं कृत्यविचक्षणः ।
करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५३ ॥
प्रभुप्रसादजं वित्तं सुपात्रे यो नियोजयेत् ।
वस्त्राद्यं विदधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥
अन्तःपुरचरैः सार्धं यो मन्त्रं न समाचरेत् ।
न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥
संमतोऽहं प्रभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।
कृच्छ्रेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥
द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् ।
यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम् ।
पश्येद्दारान्वृथाकारान्स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगः पुरे ।
प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥

करटक आह । अथ भवांस्तत्र गत्वा किं तावद्वक्ष्यति । तत्तावदुच्यताम् । दमनक आह ।

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां संप्रजायते ।
सुवृष्टिगुणसंपन्नाद्बीजाद्बीजमिवापरम् ॥ ६० ॥
अपायसंदर्शनजां विपत्तिमुपायसंदर्शनजां च सिद्धिम् ।
मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६१ ॥

एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत् ।
हृदि वाचि तथान्येषां वल्गु वल्गन्ति सूक्तयः ॥ ६२ ॥

न चाहमप्राप्तकालं वक्ष्ये । आकर्णितं मया नीतिसारं पितुः पूर्वमुत्सङ्गं हि निषेवता ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमपमानं च पुष्कलम् ॥ ६३ ॥

करटक आह ।

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।
व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुःखसेविताः ॥ ६४ ॥

तथा च ।

भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६५ ॥
दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।
स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ६६ ॥
दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ ६७ ॥

दमनक आह । सत्यमेतत् । परं किंतु ।

यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं नरः ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ६८ ॥
भर्तुश्चित्तानुवर्तित्वं सुवृत्तं चानुजीविनाम् ।
राक्षसाश्चापि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥ ६९ ॥
सरुषि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्द्विषि द्वेषः ।
तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७० ॥

करटक आह । यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिलषितमनुष्ठीयतामिति । दमनकोऽपि करटकं प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे । आगच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्गलको द्वाःस्थमब्रवीत् । अपसार्यतां वेत्रलता । अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रः समागतः । तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलवर्ती यथार्थवादी च । अथोप-

दिष्टे दमनकः पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उपविष्टः । स तु तस्य नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच । अपि शिवं भवतः । कस्माच्चिराद्दृष्टोऽसि । दमनक आह । न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम् । तथापि प्राप्तकालं वक्तव्यं यत उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तं च ।

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं
कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां
किमङ्ग वाग्घस्तवता नरेण ॥ ७१ ॥

तथा वयं देवपादानामन्वयागता भृत्या आपत्स्वपि पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपादानामेतद्युक्तं न भवति । उक्तं च ।

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते ॥ ७२ ॥

यतः ।

अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।
धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥ ७३ ॥

उक्तं च ।

असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमाणसत्कारः ।
धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ॥ ७४ ॥

यच्चाविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान्हीनाधमस्थाने नियोजयति न ते तत्रैव तिष्ठन्ति स भूपतेर्दोषो न तेषाम् ।

उक्तं च ।

कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७५ ॥

यच्च स्वाम्येवं वदति चिराय दृश्यसे तदपि श्रूयताम् ।

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नोपलभ्यते ।
कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ॥ ७६ ॥
काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिः प्रवर्तते ।
न तेषां संनिधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ७७ ॥
यत्र स्वामी निर्विशेषं समं भृत्येषु वर्तते ।
तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ७८ ॥
न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना ।
तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ७९ ॥
भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकार्यपि ।
मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८० ॥
अरैः संधार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥
शिरसा विधृता नित्यं तथा स्नेहेन पालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥ ८२ ॥
राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।
ते तु संमानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ८३ ॥
एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ।
कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ताः क्रमागताः ॥ ८४ ॥
यस्मिन्कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।
आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम् ॥ ८५ ॥
यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् ।
लज्जया वक्ति नो किंचित्तेन राजा सहायवान् ॥ ८६ ॥
योऽनाहूतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।
पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८७ ॥
अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरं च यः ।
यतते तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८८ ॥
ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा ।
यो न चिन्तयते पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८९ ॥

न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।
न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९० ॥
श्रुत्वा सांग्रामिकीं वार्त्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।
प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९१ ॥
सीमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवोडुराट् ।
नियोगसंस्थिते यस्मिन्स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९२ ॥
सीमा संकोचमायाति वह्नौ चर्म इवाहितम् ।
स्थिते यस्मिन्स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ ९३ ॥

तथा शृगालोऽयमिति मन्यमानेन ममोपरि स्वामिना यद्यवज्ञा क्रियते तदप्ययुक्तम् । उक्तं च यतः ।

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।
काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ ९४ ॥
मूषिका गृहजातापि हन्तव्या सापकारिणी ।
उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत्प्रार्थ्यते जनैः ॥ ९५ ॥
एरण्डभिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि संचितैः ।
दारुकृत्यं यथा नास्ति तथैवाज्ञैः प्रयोजनम् ॥ ९६ ॥
किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।
भक्तं शक्तं च मां विद्धि नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ९७ ॥

पिङ्गलक आह । भवत्वेवं तावत् । असमर्थः समर्थो वा चिरन्तनस्त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्रस्तद्विश्रब्धं ब्रूहि यत्किंचिद्वक्तुमनाः । दमनक आह । देव विज्ञाप्यं किंचिदस्ति । पिङ्गलक आह । तन्निवेदयाभिप्रेतम् । सोऽब्रवीत् ।

अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्भवेत्पृथिवीपतेः ।
तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥ ९८ ॥

तदैकान्तिके मद्विज्ञाप्यमवधारयन्तु देवपादाः । यतः ।

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णो न भिद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः ॥ ९९ ॥

अथ पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा व्याघ्रद्वीपिवृकपुरःसराः सर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः । ततश्च दमनक आह । उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः किमिह निवृत्त्यावस्थानम् । पिङ्गलक आह सविलक्षस्मितम् । न किंचिदपि । सोऽब्रवीत् । देव यद्यनाख्येयं तत्तिष्ठतु । उक्तं च ।

दारेषु किंचित्स्वजनेषु किंचि-
द्गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित् ।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य
वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥ १०० ॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास । योग्योऽयं दृश्यते । तत्कथयाम्येतस्याग्र आत्मनोऽभिप्रायम् । उक्तं च ।

स्वामिनि गुणान्तरज्ञे गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।
मित्रे चानुपचर्ये निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ १०१ ॥

भो दमनक शृणोषि शब्दं दूरान्महान्तम् । सोऽब्रवीत् । स्वामिन् शृणोमि । तत्किम् । पिङ्गलक आह । भद्र अहमस्माद्वनाद्गन्तुमिच्छामि । दमनक आह । कस्मात् । पिङ्गलक आह । यतोऽद्यास्मद्वने किमप्यपूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं यस्यायं महाशब्दः श्रूयते । तस्य च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भवितव्यमिति । दमनक आह । यत्स्वामी शब्दमात्रादपि भयमुपगतस्तदप्ययुक्तम् । उक्तं च ।

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः ।
पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो वाचा भिद्येत कातरः ॥ १०२ ॥

तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वोपार्जितं वनं त्यक्तुम् । यतो भेरीवेणुवीणामृदङ्गपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा भवन्ति तन्न केवलाच्छब्दमात्रादपि भेतव्यम् । उक्तं च ।

अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ यस्य न हीयते ।
धैर्यं प्राप्ते महीनाथे न स याति पराभवम् ॥ १०३ ॥

दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ १०४ ॥

तथा च ।

यस्य न विपदि विषादः संपदि हर्षो रणे न भीरुत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १०५ ॥

तथा च ।

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ १०६ ॥

अपि च ।

अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जतुजाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥ १०७ ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः कार्यः । न शब्दमात्राद्भेतव्यम् । उक्तं च ।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।
अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ १०८ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा २.

कश्चिच्छृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतस्ततः परिभ्रमन्वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिमपश्यत् । तस्यां च दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशाद्वल्लीशाखाग्रैर्हन्यमानस्य शब्दमशृणोत् । अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास । अहो विनष्टोऽस्मि । तद्यावन्नास्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरं गच्छामि तावद्व्रजामि । अथवा नैतद्युज्यते सहसैव पितृपैतामहं वनं त्यक्तुम् । उक्तं च ।

भये वा यदि वा हर्षे संप्राप्ते यो विमर्शयेत् ।
कृत्यं न कुरुते वेगान्न स संतापमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

तत्तावज्ज्ञानामि कस्यायं शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन्यावन्म-

न्दं मन्दं गच्छति तावद्दुन्दुभिमपश्यत् । स च तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत् । भूयश्च हर्षादचिन्तयत् । अहो चिरादेतदस्माकं महद्भोजनमापतितम् । तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः परिपूरितं भविष्यति । ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत्कथमपि विदार्यैकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं चर्म विदारयतो दंष्ट्राभङ्गः समजनि । अथ निराशीभूतस्तद्दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्पूर्वमेव मया ज्ञातमिति ॥

ततो न शब्दमात्राद्भेतव्यम् । पिङ्गलक आह । भोः पश्यायं मम सर्वोऽपि परिग्रहो भयव्याकुलितचित्तः पलायितुमिच्छति । तत्कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि । सोऽब्रवीत् । स्वामिन्नैतेषामेव दोषो यतः स्वामिसदृशा एव भवन्ति भृत्याः । उक्तं च ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११० ॥

तत्पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय यावदहमेतच्छब्दस्वरूपं ज्ञात्वागच्छामि । ततः पश्चाद्यथोचितं कार्यमिति । पिङ्गलक आह । किं तत्र भवान्गन्तुमुत्सहते । स आह । किं स्वाम्यादेशात्सद्भृत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति उक्तं च ।

स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य न भीः संजायते क्वचित् ।
प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १११ ॥

तथा च ।

स्वाम्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषममेव च ।
मन्यते न स संधार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ ११२ ॥

पिङ्गलक आह । भद्र यद्येवं तद्गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्त्विति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे । अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकश्चिन्तयामास । अहो न शोभनं कृतं मया यत्तस्य विश्वासं गत्वात्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचिद्दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्याद्भ्रष्टाधिकारत्वात् । उक्तं च ।

ये भवन्ति महीपस्य संमानितविमानिताः ।
यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ ११३ ॥

तत्तावदस्य चिकीर्षितं वेत्तुमन्यत्स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि । कदाचिद्दमनकस्तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति । उक्तं च ।

न वध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि ।
विश्वस्तास्त्वेव वध्यन्ते बलिनो दुर्बलैरपि ॥ ११४ ॥

महामतिरपि प्राज्ञो न विश्वासं व्रजेद्रिपौ ।
विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ११५ ॥

एवं संप्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमवलोकयन्नेकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि संजीवकसकाशं गत्वा वृषभोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत् । अहो शोभनमापतितम् । अनेनैतस्य संधिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यतीति उक्तं च ।

न कौलीन्यान्न सौहार्दान्नृपो वाक्ये प्रवर्तते ।
मन्त्रिणां यावदाप्तं न व्यसनं शोक एव च ॥ ११६ ॥

सदैवापद्गतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम् ।
अत एव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपम् ॥ ११७ ॥

यथा नेच्छति नीरोगः कदाचित्सुचिकित्सकम् ।
तथापद्रहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति ॥ ११८ ॥

एवं विचिन्तयन्पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि तमायान्तमुत्प्रेक्ष्य स्वाकारं गूहमानो यथापूर्वमवस्थितः । दमनकोऽपि पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्योपविष्टः । पिङ्गलक आह । किं दृष्टं भवता तत्सत्त्वम् । दमनक आह । दृष्टं स्वामिप्रसादात् । पिङ्गलकोऽप्याह । सत्यं दृष्टं भविष्यति । दमनक आह । किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते । उक्तं च ।

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।
देवानां च विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि ॥ ११९ ॥

तथा च ।

सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः ।
तस्मात्तमेव सेवेत न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ १२० ॥
सर्वदेवमयस्यापि विशेषो भूपतेरयम् ।
शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ १२१ ॥

पिङ्गलक आह । सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता । न दीनोपरि महान्तः कुप्यन्तीति न त्वं तेन निपातितः । यतः ।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं
महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ १२२ ॥

अपि च ।

गल्लस्थलेषु मदवारिषु बद्धराग-
मत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोऽपि ।
कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-
स्तुल्ये बले तु बलवान्परिकोपमेति ॥ १२३ ॥

दमनक आह । अस्त्येवं महात्मा स वयं कृपणाः । तथापि स्वामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वे नियोजयामि । पिङ्गलक आह सोच्छ्वासम् । किं भवाञ्शक्नोत्येवं कर्तुम् । दमनक आह । किमसाध्यं बुद्धेरस्ति । उक्तं च ।

न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।
कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुध्या प्रसाधितम् ॥ १२४ ॥

पिङ्गलक आह । यद्येवं तर्ह्यमात्यपद आरोपितस्त्वम् । अद्यप्रभृति प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः । अथ दमनकः सत्वरं गत्वा साक्षेपं तमिदमाह । एह्येहि दुष्ट वृषभ । स्वामी पिङ्गलकस्त्वामाकारयति । किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि वृथेति । तच्छ्रुत्वा संजीवकोऽब्रवीत् । भद्र कोऽयं पिङ्गलकः । दमनक आह । किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि । तत्क्षणं प्रतिपालय । फलेन ज्ञास्यसि । नन्वयं सर्वमृगपरिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा

सिंहस्तिष्ठति । तच्छ्रुत्वा गतासुमात्मानं मन्यमानः संजीवकः परं विषादमगमत् । आह च । भद्र भवान्साधुसमाचारो वचनपटुश्च दृश्यते । तद्यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयदानेनात्मीयस्वामिसकाशात्प्रसादः कारयितव्यः । दमनक आह । भोः सत्यमभिहितं भवता । नीतिरेषा । यतः ।

लभ्यते भूमिपर्यन्तः समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथंचिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित्क्वचित् ॥ १२५ ॥

तत्त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात्त्वामानयामीति । तथानुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वेदमाह । स्वामिन्न तत्प्राकृतं सत्त्वं भगवतो महेशस्य वाहनभूतो वृषभ इति । मया पृष्ट इदमूचे । श्रीमहेशेन परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे शष्पाग्राणि चरितुं समादिष्टः । किं बहुना । मम प्रदत्तं क्रीडार्थं वनमिदम् । पिङ्गलक आह सभयम् । ज्ञातं मयाधुना न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णे वन एवं निःशङ्का नदन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किमभिहितम् । दमनक आह । स्वामिन् एतदभिहितं यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य पिङ्गलकस्य विषयीभूतम् । तद्भवानभ्यागतः प्रियोऽतिथिः । तत्तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेनैकत्र भक्षणपानविहरणक्रियाभिरेकस्थानाश्रयेण कालो नेयः । तेनापि सर्वमेतत्प्रतिपन्नमुक्तं च सहर्षं स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापयितव्येति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह । साधु सुमते साधु मन्त्रिश्रोत्रिय साधु । मम हृदयेन सह संमन्त्र्य भवतेदमभिहितम् । तद्दत्ता मया तस्याभयदक्षिणा । परं सोऽपि मदर्थेऽभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततरमानीयतामिति । अथ साधु चेदमुच्यते ।

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ १२६ ॥

तथा च ।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके ।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ॥ १२७ ॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकसकाशं प्रस्थितः सहर्षमचिन्तयद्यदात्मप्रसादसंमुखो नः स्वामी वचनवशगश्च संवृत्तस्तन्नास्ति धन्यतरो मम । उक्तं च ।

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनम् ।
अमृतं राजसंमानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १२८ ॥

अथ संजीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच । भो मित्र प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थे स्वाम्यभयप्रदानम् । तद्विश्रब्धं गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव संकेतेन सर्वां राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरप्यावयो राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति । यतः ।

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।
नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव ॥ १२९ ॥

तथा च ।

यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।
नृपासन्नान्स मान्योऽपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा ॥ १३० ॥

संजीवक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ३.

अस्त्यत्र धरातले वर्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो नाम नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसति स्म । तेन पुरकार्यं नृपकार्यं च कुर्वता तुष्टिं नीतास्तत्पुरवासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना । न कोऽपि तादृक्चतुरो दृष्टो नापि श्रुतो वेति । अथवा सत्यमेतदुक्तम् ।

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ १३१ ॥

अथैवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः संप्रवृत्तः। तत्र तेन सर्वे तत्पुरवासिनो राजसंनिधिलोकाश्च संमानपुरःसरमामन्त्र्य वस्त्रादिभिः सत्कृताः। ततो विवाहानन्तरं राजा सान्तःपुरः स्वगृहमानीयाभ्यर्चितः। अथ तस्य नृपतेर्गृहसंमार्जनकर्ता गोरम्भो नाम राजसेवको गृहायातोऽपि तेनानुचितस्थान उपविष्टो विज्ञायार्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः। सोऽपि ततः प्रभृति निःश्वसन्नपमानान्न रात्रिमपि शेते। कथं मया तस्य भाण्डपते राजप्रसादहानिः कर्तव्येति चिन्तयन्नास्ते। किमनेन वृथा शरीरशोषेण। न किंचिन्मया तस्यापकर्तुं शक्यमिति। अथवा साध्विदमुच्यते।

यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः।
उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ॥ १३२ ॥

अथ कदाचित्प्रत्यूषे योगनिद्रां गतस्य राज्ञः शय्यान्ते मार्जनं कुर्वन्निदमाह। अहो दन्तिलस्य महद्धृष्टत्वं यद्राजमहिषीमालिङ्गति। तच्छ्रुत्वा राजा ससंभ्रममुत्थाय तमुवाच। भो गोरम्भ सत्यमेतद्यद्देवी दन्तिलेनालिङ्गितेति। गोरम्भः प्राह। देव रात्रिजागरेण द्यूतासक्तस्य मे बलान्निद्रा समायाता। तन्न वेद्मि किं मयाभिहितम्। राजा सेर्ष्यं स्वगतम्। एष तावदस्मद्गृहेऽप्रतिहतगतिस्तथा दन्तिलोऽपि। तत्कदाचिदनेन देवी समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति। तेनेदमभिहितम्। उक्तं च।

यद्वाञ्छति दिवा मर्त्यो वीक्षते वा करोति वा।
तत्स्वप्नेऽपि तदभ्यासाद्ब्रूते वाथ करोति वा ॥ १३३ ॥

तथा च।

शुभं वा यदि वा पापं यन्नृणां हृदि संस्थितम्।
सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्वप्नवाक्यात्तथा मदात् ॥ १३४ ॥

अथवा स्त्रीणां विषये कोऽत्र संदेहः।

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः।
हृद्गतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १३५ ॥

एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं
वीक्षन्तेऽन्यमितःस्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः ।
दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया
केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥ १३६ ॥

तथा च ।

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १३७ ॥
रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १३८ ॥
यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मम कामिनी ।
स तस्या वशगो नित्यं भवेत्क्रीडाशकुन्तवत् ॥ १३९ ॥
तासां वाक्यानि कृत्यानि स्वल्पानि सुगुरूण्यपि ।
करोति यः कृतैर्लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १४० ॥
स्त्रियं च यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १४१ ॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १४२ ॥
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां च वयसि स्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४३ ॥
रक्तोऽभिजायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।
घृष्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १४४ ॥
अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥ १४५ ॥

एवं स राजा वहुविधं विलप्य तत्प्रभृति दन्तिलस्य प्रसादपराङ्मुखः संजातः । किं वहुना । तस्य राजद्वारे प्रवेशो निवारितः । अथ दन्तिलः प्रसादपराङ्मुखं राजानमवलोक्य चिन्तयामास ।

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तंगताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥१४६॥

काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं
सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।
क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता
राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ १४७ ॥

अपरं मयास्य भूपतेरथवान्यस्यापि राजसंबन्धिनः स्वप्नेऽपि नानिष्टं कृतम् । तत्किमेतत् । एवं तं दन्तिलं राजद्वारे विष्कम्भितं विलोक्य संमार्जनकर्ता गोरम्भो विहस्य द्वारपालानिदमूचे । भो भो द्वारपालाः राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्ता च । तदनेन निवारितेन यथाहं तथा यूयमप्यर्धचन्द्रभाजिनो भविष्यथ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास । नूनमिदमेतस्य गोरम्भस्य चेष्टितम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अकुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।
अपि संमानहीनोऽपि स सर्वत्रापि पूज्यते ॥ १४८ ॥
अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः ।
यदाप्नोति फलं लोकात्तस्यांशमपि नो गुणी ॥ १४९ ॥

एवं स बहुविधं विलप्य विलक्षानन उद्वेगाद्गतप्रभावः स्वगृहं गत्वा निशामुखे गोरम्भमाहूय वस्त्रयुगलेन संमान्येदमुवाच । भद्र मया तदा त्वमनुचितस्थाने राजासन उपविष्टो भर्त्सयित्वापमानितो न रागात्त्वं निःसारितः । सोऽपि स्वर्गराज्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा तमुवाच । भोः श्रेष्ठिन्क्षान्तं मया ते तत् । अस्य कृतसंमानस्य पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादं च । एवमुक्त्वा सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदमुच्यते ।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १५० ॥

अथ गोरम्भस्तत्रैव गत्वा योगनिद्रां गतस्य राज्ञः संमार्जनक्रियां कुर्वन्निदमाह । अहो अविवेकोऽस्मद्भूपतेर्यत्पुरीषोत्सर्गे कुर्वंश्चिर्भटी-

भक्षणं करोति । तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच । रे रे गोरम्भ किमप्रस्तुतं लपसि । गृहकर्मकरत्वात्त्वां न व्यापादयामि । किं त्वया कदाप्यहमेवंविधं कर्म समाचरन्दृष्टः । सोऽब्रवीत् । देव द्यूतासक्त्या रात्रिजागरणेन संमार्जनं कुर्वाणस्य मम बलान्निद्रा समायाता । तयाविष्टेन किंचिज्जालपितम् । तन्न वेद्मि । तत्प्रसादं करोतु स्वामी मे परवशस्येति । एवं राजा श्रुत्वा चिन्तितवान्यन्मयाजन्म पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदापि चिर्भटिका न भक्षिता । तद्यथायं व्यतिकरोऽसंभाव्यो ममानेन व्याहृतस्तथा दन्तिलस्यापीति निश्चयः । तन्मया न युक्तं कृतं यत्स वराकोऽपमानितः । न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं संभाव्यते । तस्याप्रसादेन राजकृत्यानि सर्वाण्यपि शिथिलतां व्रजन्ति । एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलमाहूय निजाङ्गवस्त्राभरणादिभिः संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास ॥

अतोऽहं ब्रवीमि यो न पूजयते गर्वादिति ।

संजीवक आह भद्र एवमेवैतत् । यद्भवताभिहितं तदेव मया कर्तव्यमिति । एवमभिहिते दमनकस्तमादाय पिङ्गलकसकाशमगमत् । आह च । देव एष मया स संजीवक आनीतः । देवोऽधुना प्रमाणम् । संजीवकोऽपि तं सादरं प्रणम्याग्रतः सविनयं स्थितः । पिङ्गलकोऽपि तस्य पीनायतककुद्मतो नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच । अपि भवतः शिवम् । कुतस्त्वमस्मिन्वने विजने समायातोऽसि । तेनाप्यात्मवृत्तान्तः कथितः । यथा वर्धमानेन सह वियोगः संजातस्तथा सर्वं निवेदितम् । एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच । वयस्य न भेतव्यम् । मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन यथेच्छं त्वयाधुना वर्तितव्यमन्यच्च नित्यं मत्समीपवर्तिना भाव्यं यतः कारणाद्बह्वपायं रौद्रसत्त्वनिषेवितं वनं गुरूणामपि सत्त्वानामसेव्यं कुतः शष्पभोजिनाम् । एवमुक्त्वा सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्योदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः । ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः संजीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन्नास्ते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत्सज्जनसंगतम् ।
भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रममीक्षते ॥ १५१ ॥

संजीवकेनाप्यनेकशास्त्रावगाहनादुत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन स्वल्पैरेवाहोभिर्मूढमतिः पिङ्गलको धीमांस्तथा कृतो यथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मे नियोजितः । शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति । करटकदमनकावपि प्रवेशं न लभेते । अन्यच्च सिंहपराक्रमाभावात्सर्वोऽपि मृगजनः क्षुधाविष्टः कांदिशीकः संवृत्तः । उक्तं च ।

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।
संत्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ १५२ ॥

तथा च ।

अपि संमानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।
वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यक्त्वा यान्ति सुसेवकाः ॥ १५३ ॥

अन्यच्च ।

कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।
कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १५४ ॥

तथा न केवलं सेवका एवेत्थं भवन्त्यासंसारं समस्तमेतज्जगदपि तावद्भक्षणार्थं सामादिभिरुपायैस्तिष्ठति । तद्यथा ।

देशानामुपरि क्ष्मापा आतुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १५५ ॥
प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।
गणिकाः कामुकानां च सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १५६ ॥
सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।
भुञ्जते च यथाशक्ति जलजाञ्जलजा यथा ॥ १५७ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

सर्पाणां च खलानां च परद्रव्यापहारिणाम् ।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ १५८ ॥

अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ।

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद्गृहे
तत्रान्यस्य कथं न भावि जगतो यस्मात्स्वरूपं हि तत् ॥१५९॥

ततः क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटकदमनकौ मन्त्रयेते । तत्र दमनको ब्रूते । भद्र आवां तावदप्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः संजीवकानुरक्तः स्वव्यापारपराङ्मुखः स्थितः । सर्वोऽपि परिजनो गतः । तत्किं क्रियते । करटक आह । यद्यपि त्वदीयवचनं न करोति तथापि स्वामी स्वदोषनाशाय वाच्यः । उक्तं च ।

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः ॥ १६० ॥

तथा च ।

मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।
उन्मार्गे वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः ॥ १६१ ॥

त्वयैव शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतः । तत्स्वहस्तेनाङ्गाराः कर्षिताः । दमनक आह । सत्यमेतत् । ममायं दोषो न स्वामिनः । उक्तं च ।

जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढभूतिना ।
नापिती परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयंकृताः ॥ १६२ ॥

करटक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ४.

अस्ति कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे मठायतनम् । तत्र देवशर्मा नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । तस्यानेकसाधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात्कालेन महती वित्तमात्रा संजाता । ततः स न कस्यचिद्विश्वसिति । नक्तंदिनं कक्षान्तरात्तां मात्रां न मुञ्चति । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ १६३ ॥

अथाषाढभूतिर्नाम परवित्तापहारकस्तामर्थमात्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत्। कथं मयास्येयमर्थमात्रा हर्तव्येति। तदत्र मठे तावदृढशिलासंचयवशाद्भित्तिभेदोऽपि नास्त्युच्चैस्तरत्वाच्च द्वारेण प्रवेशो नास्ति तदर्थं मायावचनैर्विश्वास्य च्छात्रतां व्रजामि येन स विश्वस्तः कदाचिद्विश्वासमेति। उक्तं च।

नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात्स्फुटवक्ता न वञ्चकः।
निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मुण्डनप्रियः॥ १६४॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकमुपगम्यों नमः शिवायेति प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य सप्रश्रयमुवाच। भगवन् असारः संसारोऽयं गिरिनदीवेगोपमं यौवनं तृणाग्निसमं जीवितं शरदभ्रच्छायासदृशा भोगाः स्वप्नसदृशो मित्रपुत्रकलत्रभृत्यवर्गसंयोगः। एवं मया सम्यक्परिज्ञातम्। तत्किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भविष्यति। तच्छ्रुत्वा स सादरमाह। वत्स धन्योऽसि यत्प्रथमे वयस्येवं विरक्तिभावः। उक्तं च।

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते॥ १६५॥
आदौ चित्ते ततः काये सतां संपद्यते जरा।
असतां तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन॥ १६६॥

यच्च मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तच्छ्रूयताम्।

शूद्रो वा यदि वान्योऽपि चण्डालोऽपि जटाधरः।
दीक्षितः शिवमन्त्रेण सभस्माङ्गी शिवो भवेत्॥ १६७॥
षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम्।
लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यान्न स भूयोऽभिजायते॥ १६८॥

तच्छ्रुत्वाषाढभूतिः पादौ गृहीत्वा सप्रश्रयमिदमाह। भगवन्दीक्षया मेऽनुग्रहं कुरु। ततो देवशर्माह। वत्स अनुग्रहं ते करिष्यामि परंतु रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां युज्यते तव ममापि च। उक्तं च।

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।

मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयाच्छीलं खलोपासना-
त्स्त्री गर्वादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥१६९॥

तत्त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारे तृणकुटीरके शयनीयम् । स चाह । भगवन्भवदादेशः प्रमाणम् । परत्र हि तेन प्रयोजनम् । अथ कृतशयनसमयं देवशर्मानुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्तविधिना शिष्यतामनयत् । सोऽपि हस्तपादावमर्दनादिपरिचर्यया तं परितोषमनयत् । पुनस्तथापि मुनिः कक्षान्तरान्मात्रां न मुञ्चति । अथैवं गच्छति काल आषाढभूतिश्चिन्तयामास । अहो न कथंचिदेष मे विश्वासमेति । तत्किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि किंवा विषं प्रयच्छामि किंवा पशुमिव व्यापादयामीति । एवं चिन्तयतस्तस्य देवशर्मणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चित्परिभ्रमन्नामन्त्रणाय समायातः । आह च भगवन्पवित्रारोपणकृते मम गृहमागम्यतामिति । तच्छ्रुत्वा देवशर्माषाढभूतिना सह हृष्टमनाः प्रस्थितः । अथैवं गच्छतोरग्रे काचिन्नदी समायाता । तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरादवतार्य कन्थामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदनन्तरमाषाढभूतिमिदमाह । भो आषाढभूते यावदहं पुरीषोत्सर्गं विधायागच्छामि तावदेषा कन्था योगेश्वरस्य सावधानेन रक्षणीया । इत्युक्त्वा गतः । आषाढभूतिरपि तस्मिन्नदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देवशर्मापि छात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुविश्वस्तो यावदुपविष्टस्तिष्ठति तावत्सुवर्णरोमदेहयूथमध्ये हुडुयुद्धमपश्यत् । अथ रोषवशाद्धुडुयुगलस्य दूरमपसरणं कृत्वा भूयोऽपि समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । तच्च जम्बुको जिह्वालौल्याद्रङ्गभूमिं प्रविश्यास्वादयति । देवशर्मापि विलोक्याचिन्तयत् । अहो मन्दमतिरयं जम्बुकः । यदि कथमप्यनयोः संघट्टे पतिष्यति तन्नूनं मृत्युमेष्यतीति तर्कयामि । अत्रान्तरे तथैव रक्तास्वादनलौल्यान्मध्ये प्रविशंस्तयोः शिरःसंपाते पतितो मृतश्च शृगालः । देवशर्मापि तं शोचमानो मात्रामुद्दिश्य शनैः शनैः प्रस्थितो यावदाषाढभूतिं न पश्यति ततश्चौत्सुक्येन शौचं विधाय यावत्कन्थामालोकयति तावन्मात्रां न

पश्यति । ततश्च हा हा मुषितोऽस्मीति जल्पन्पृथिवीतले निपपात । ततः क्षणाच्चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि समुत्थाय फूत्कर्तुमारब्धः । भो आषाढभूते क्व मां वञ्चयित्वा गतोऽसि । तद्देहि मे प्रतिवचनम् । एवं बहु विलप्य तस्य पदपद्धतिमन्वेषयञ्शनैः शनैः प्रस्थितः । एवं स गच्छन्संध्यासमये कंचिद्ग्राममाससाद । अथ तस्माद्ग्रामात्कश्चित्कौलिकः सभार्यो मद्यपानकृते समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्य प्रोवाच । भो भद्र वयं सूर्योढा अतिथयस्तवान्तिकं प्राप्ताः न कमप्यत्र ग्रामे जानीमः । तद्गृह्यतामतिथिधर्मः । उक्तं च ।

संप्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिनाम् ।
पूजया तस्य देवत्वं लभन्ते गृहमेधिनः ॥ १७० ॥

तथा च ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १७१ ॥
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
पादशौचेन गोविन्दो अर्घ्याच्छम्भुस्तथातिथेः ॥ [illegible] ॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह । प्रिये गच्छ त्वमा[illegible]य गृहं प्रति । पादशौचभोजनशयनादिभिः सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ । अहं तव कृते प्रभूतमासवमानेष्ये । एवमुक्त्वा प्रस्थितः । सापि भार्या पुंश्चली तमादाय प्रहसितवदना देवदत्तं ध्यायन्ती गृहं प्रतस्थे । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

दुर्दिवसेऽसितपक्षे दुःसंचारासु नगरवीथीषु ।
पत्यौ विदेशयाते परं सुखं जघनचपलायाः ॥ १७३ ॥

तथा च ।

पर्यङ्केष्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।
तृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः ॥ १७४ ॥

तथा च ।

केलिः प्रदहति मज्जां शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः ।
बन्धक्याः परितोषो न स्यादनभीष्टदंपत्योः ॥ १७५ ॥

कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसंदेहम् ।
अङ्गीकरोति तत्क्षणमबला परपुरुषसंरक्ता ॥ १७६ ॥

अथ सा गृहं गत्वा देवशर्मणे गतास्तरणां भग्नां खट्वां समर्प्येदमाह । भो भगवन्यावदहं ग्रामादागतां स्वसखीं संभाव्य द्रुतमागच्छामि तावत्त्वया मद्गृहेऽप्रमत्तेन भाव्यम् । एवमभिधाय शृङ्गारविधिं विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति तावत्संमुखो मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे स्खलन्गृहीतमद्यभाण्डस्तस्याः पतिः समायातः । तं च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याघुट्य स्वगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारा यथापूर्वमभवत् । कौलिकोऽपि तां कृताद्भुतशृङ्गारां पलायमानां विलोक्य प्रागेव कर्णपरंपरया तस्या अपवादश्रवणात्क्षुभितहृदयः स्वाकारं निगूहमानः सदैवास्ते । ततश्च तथाविधं चेष्टितमवलोक्य दृष्टप्रत्ययः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य तामाह । पुंश्चलि क्व प्रस्थितासि । सा प्रोवाच । अहं त्वत्सकाशादागता न कुत्रचिन्निर्गता । तत्किं मद्यवशादप्रस्तुतं वदसि । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
संनिपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १७७ ॥
करस्पन्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।
वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ १७८ ॥

सोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेषविपर्ययं चावलोक्य तामाह । पुंश्चलि चिरकालान्मया श्रुतस्तवापवादः । तदद्य स्वयं संजातप्रत्ययस्तव यथोचितं निग्रहं करोमीत्यभिधाय लगुडप्रहारैस्तां जर्जरीकृतदेहां विधाय स्थूणया सह दृढबन्धनेन बद्ध्वा सोऽपि मदविह्वलो निद्रावशमगमत् । अत्रान्तरे तस्याः सखी नापिती कौलिकं निद्रावशगतं विज्ञाय तां गत्वेदमाह । सखि स देवदत्तस्तस्मिन्स्थाने त्वां प्रतीक्षते तच्छीघ्रं गम्यतामिति । सा चाह । पश्य मेऽवस्थाम् । तत्कथं गच्छामि । ब्रूहि गत्वा तं कामिनं यदत्रावसरे न त्वया सह संगमः । सा प्राह । सखि मा मैवं वद । नायं कुलटाधर्मः । उक्तं च ।

विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।
उष्ट्राणामिव तेषां मन्येऽहं शंसितं जन्म ॥ १७९ ॥

तथा च ।

संदिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे ।
स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ १८० ॥

अन्यच्च ।

यदि भवति दैवयोगात्पुमान्विरूपोऽपि बन्धकी रहसि ।
न तु कृच्छ्रादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव ॥ १८१ ॥

साब्रवीत् । यद्येवं तर्हि कथं दृढबन्धनेन बद्धा सती तत्र गच्छामि संनिहितश्चायं पापात्मा मत्पतिः । नापित्याह । सखि मदविह्वलोऽयं सूर्यकरस्पृष्टः प्रबोधं यास्यति । तदहं त्वामुन्मोचयामि । मामात्मस्थाने बद्ध्वा द्रुततरं देवदत्तं संभाव्यागच्छ । साब्रवीत् । एवमस्त्विति । तदनु सा नापिती तां स्वसखीं बन्धनाद्विमोच्य तस्याः स्थाने यथापूर्वमात्मानं बद्ध्वा तां देवदत्तसकाशे संकेतस्थानं प्रेषितवती । तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित्क्षणे समुत्थाय किंचिद्गतकोपो विमदस्तामाह । हे परुषवादिनि यदद्यप्रभृति गृहान्निष्क्रमणं न करोषि न च परुषं वदसि ततस्त्वामुन्मोचयामि । नापित्यपि स्वरभेदभयाद्यावन्न किंचिदूचे तावत्सोऽपि भूयो भूय इदमेवाह । अथ सा यावत्प्रत्युत्तरं न प्रयच्छति तावत्तेन कुपितेन तीक्ष्णशस्त्रमादाय तस्या नासिकाच्छेदोऽकारि । आह च रे पुंश्चलि तिष्ठेदानीं न त्वां भूयस्तोषयिष्यामीति विलप्य पुनरपि निद्रावशमगमत् । देवशर्मापि वित्तनाशात्क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत् । सापि कौलिकभार्या स्वेच्छया देवदत्तेन सह सुरतसुखमनुभूय कस्मिंश्चित्क्षणे स्वगृहमागत्य नापितीमिदमाह । अपि शिवं भवत्याः । नायं पापात्मा मम गताया उत्थितः । नापित्याह । शिवं नासिकया विना शेषस्य शरीरस्य । तद्द्रुतं मां मोचय यावन्नायं पश्यति येन स्वगृहं गच्छामीति । तथानुष्ठिते भूयोऽपि कौलिक उत्थाय तामाह । पुंश्चलि किमद्यापि न वदसि । किं भूयोऽप्यतो

दुष्टतरं कर्णच्छेदादिनिग्रहं करोमि। अथ सा सकोपं साधिक्षेपमिदमाह। धिग्मूढ को मां महासतीं धर्षयितुं व्यङ्गयितुं च समर्थः। ततः शृण्वन्तु सर्वे लोकपालाः।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ १८२ ॥

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति मनसापि परपुरुषो नाभिलषितस्ततो देवा भूयोऽपि मे नासिकां तादृग्रूपामक्षतां कुर्वन्तु। अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि भवति ततो मां भस्मसान्नयन्तु। एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह। भो दुरात्मन्पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृगेव नासिका संवृत्ता। अथासावुल्मुकमादाय यावत्पश्यति तावत्तद्रूपां नासिकां च भूतले रक्तप्रवाहं च महान्तमपश्यत्। अथ स विस्मितमनास्तां बन्धनाद्विमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटुशतैः पर्यतोषयत्। देवशर्मापि तं सर्ववृत्तान्तमालोक्य विस्मितमना इदमाह।

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ १८३ ॥
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥ १८४ ॥
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः।
स्त्रीबुद्ध्या न विशेष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं हि ताः ॥ १८५ ॥
अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम्।
इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ १८६ ॥

अन्यत्राप्युक्तम्।

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यो
नेच्छेद्बलं स्त्रीषु विवर्धमानम्।
अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्यतस्ताः
क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षैः ॥ १८७ ॥

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतसा ।
मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महद्विषम् ॥१८८॥
अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ।
पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथालिभिः ॥ १८९ ॥

कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलतालीकं मुखे दृश्यते
कौटिल्यं कचसंचये प्रवचने मान्द्यं त्रिके स्थूलता ।
भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
यासां दोषगणो गुणा मृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः ॥१९०॥

अपि च ।

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
दोषाणां संविधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं
स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥ १९१ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ १९२ ॥

कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि
यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्तम् ।
ज्ञात्वाथ तं मन्मथपाशबद्धं
ग्रस्तामिषं मीनमिवोद्धरन्ति ॥ १९३ ॥

किंच ।

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः
संध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं
निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ १९४ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।
अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १९५ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ॥ १९६ ॥

एवमनेकानि सूक्तानि चिन्तयतस्तस्य परिव्राजकस्य निशा कृच्छ्रेणातिचक्राम । सा च दूतिका हस्तगतच्छिन्ननासिकाग्रा स्वगृहं गत्वा चिन्तयामास । किमिदानीं कर्तव्यम् । कथमेतन्महच्छिद्रं स्थगयितव्यम् । अथ तस्या एवं विचिन्तयन्त्या भर्ता कार्यवशाद्राजकुले पर्युषितः प्रत्यूषे स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थः पौरकृत्योत्सुकतया तामाह । शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि । सापि च्छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात्क्षुरमेकमादाय तस्याभिमुखं प्रेषयामास । नापितोऽप्युत्सुकतयाभाण्डं क्षुरमालोक्य तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत् । एतस्मिन्नन्तरे सा दुष्टोर्ध्वबाहू विधाय फूत्कुर्वती गृहान्निश्चक्राम । पापेनानेन मम सदाचारवर्तिन्याः पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः । तत्परित्रायतां तत्परित्रायताम् । अत्रान्तरे राजपुरुषा अभ्युपेत्य तं नापितं लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य दृढं बद्ध्वा तया छिन्ननासिकया सह धर्माधिकरणस्थानं नीत्वा सभ्यानूचुः । शृण्वन्तु भवन्तः सभासदो यदनेन नापितेनापराधं विना स्त्रीरत्नमेतद्व्यङ्गितम् । तदस्य यद्युज्यते तत्क्रियताम् । ततस्ते सभ्या ऊचुः । रे नापित किमर्थं त्वयेयं स्त्री व्यङ्गिता । किमनया परपुरुषोऽभिलषित उतास्वित्प्राणद्रोहः कृतः किंवा चौर्यकर्माचरितम् । तत्कथ्यतामस्या अपराधः । अथ तं नापितं तूष्णींभूतं दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः । अहो सत्यमेतद्राजपुरुषाणां वचः । पापात्मायम् । अनेनेयं निर्दोषा वराकी दूषिता । उक्तं च ।

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।
भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसंत्रासितः पुरुषः ॥ १९७ ॥

तथा च ।

आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः ।
ललाटस्वेदभाग्भूरिगद्गदं भाषते वचः ॥ १९८ ॥

अधोदृष्टिर्भवेत्कृत्वा पापं प्राप्तः सभां नरः ।
तस्माद्यत्नात्परिज्ञेयश्चिह्नैरेतैर्विचक्षणैः ॥ १९९ ॥

अन्यच्च ।

प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषदृक् ।
सभायां वक्ति सामर्षः सावष्टम्भो नरः शुचिः ॥ २०० ॥

तदेष दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते। स्त्रीधर्षणाद्वध्य इति। तच्छूलायामारोप्यतामिति। अथ वध्यस्थाने तं नीयमानमवलोक्य देवशर्मा तान्धर्माधिकारिणो गत्वा प्रोवाच। भो भोः सभासदः। अन्यायेनैष वराको नापितो वध्यते। साधुसमाचारोऽयम्। तच्छ्रूयतां मे वाक्यम्। जम्बुको हुडुयुद्धेनेति। अथ ते सभ्या ऊचुः। भो भगवन्कथमेतत्। ततश्च देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं सविस्तरमकथयत्। तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्ते नापितं विमोच्य मिथः प्रोचुः। अहो।

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।
विहिता व्यङ्गिता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २०१ ॥

तस्याः पुनः कर्णच्छेदः कार्यः। तथानुष्ठिते देवशर्मापि वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयं मठायतनमगमत्।

अतोऽहं ब्रवीमि जम्बुको हुडुयुद्धेनेति ।

करटक आह। यद्धूर्तोऽपि देवशर्मा तेनाषाढभूतिना कथं वञ्चितः।

दमनक आह ।

सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ।
कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २०२ ॥

करटक आह। भ्रातः कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा ५.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारौ प्रतिवसतः स्म। तत्र तौ जन्मप्रभृति सहचारिणावास्ताम्। परस्परमतीवस्नेहपरौ सकलस्थानवि-

हारिणौ सदैव कालं नयतः। अथ कदाचित्तत्राधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने यात्रामहोत्सवः संवृत्तः। तत्र च नटनर्तकचारणसंकुले नानादेशागतजनावृते तौ सहचरौ भ्राम्यन्तौ कांचिद्राजकन्यां करेणुकारूढां सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षधरपरिवारितां देवतादर्शनाय समायातां दृष्टवन्तौ। अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा विषार्दित इव दुष्टग्रहगृहीत इव कामशरैर्हन्यमानः सहसा भूतले निपपात। अथ तं तदवस्थमवलोक्य रथकारस्तद्दुःखदुःखित आप्तपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य स्वगृहमानाययत्। तत्र च विविधैः शीतोपचारैश्चिकित्सकोपदिष्टैर्मन्त्रवादिभिरुपचार्यमाणश्चिरात्कथंचित्सचेतनो बभूव। ततो रथकारेण पृष्टः। भो मित्र किमेवं त्वमकस्माद्विचेतनो जातः। तत्कथ्यतामात्मस्वरूपम्। स आह। वयस्य यद्येवं तच्छृणु मे रहस्यं येन सर्वामात्मवेदनां ते वदामि। यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः काष्ठप्रदानेन प्रसादः क्रियताम्। क्षम्यतां यद्वा किंचित्प्रणयातिरेकादयुक्तं तव मयानुष्ठितम्। सोऽपि तदाकर्ण्य बाष्पपिहितनयनः सगद्गदमुवाच। वयस्य तद्दुःखकारणं किं तव। तद्वद येन प्रतीकारः क्रियते यदि शक्यते कर्तुम्। उक्तं च यतः।

औषधार्थसुमन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनाम्।
असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम्॥ २०३॥

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदहं साधयिष्यामि। कौलिक आह। वयस्य एतेषामन्येषामपि सहस्रश उपायानामसाध्यं तन्मम दुःखम्। तस्मान्मम मरणे मा कालक्षेपं कुरु। रथकार आह। भो मित्र यद्यप्यसाध्यं तथापि निवेदय येनाहमपि तदसाध्यं मत्वा त्वया सह वह्नौ प्रविशामि। न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये। एष मे निश्चयः। कौलिक आह। वयस्य यासौ राजकन्या करेणुकारूढा तत्रोत्सवे दृष्टा तस्या दर्शनानन्तरं मकरध्वजेन ममेयमवस्था विहिता तन्न शक्नोमि तद्वेदनां सोढुम्। रथकारोऽपि सस्मितमिदमाह। वयस्य दिष्ट्या यद्येवं तर्हि सिद्धं नः प्रयोजनम्। तदद्यैव तया सह संगमः क्रियतामिति। कौलिक आह। वयस्य यत्र कन्यान्तःपुरे

वायुं मुक्त्वान्यस्य प्रवेशो नास्ति तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तया सह संगमः। तत्किं मामसत्यवचनेन विडम्बयसि। रथकार आह। मित्र पश्य मे बुद्धिप्रभावम्। एवमभिधाय तत्क्षणात्कीलसंचारिणं वैनतेयं सबाहुयुगलं चिरजार्जुनवृक्षदारुणा शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौस्तुभमघटयत्। ततस्तस्मिन्कौलिकं समारोप्य विष्णुचिह्नचिह्नितं कृत्वा कीलसंचरणविज्ञानं च दर्शयित्वा प्रोवाच। वयस्य अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यान्तःपुरे निशीथे राजकन्यामेकाकिनीं सप्तभूमिकप्रासादप्रान्तगतां मुग्धस्वभावां त्वां वासुदेवं मन्यमानां स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभी रञ्जयित्वा वात्स्यायनोक्तविधिना भज। कौलिकोऽपि तदाकर्ण्य वासुदेवरूपी रहस्तदा गत्वा तत्र तामाह। राजपुत्रि सुप्ता किंवा जागर्षि। अहं तव कृते समुद्रात्सानुरागो लक्ष्मीं विहायैवागतः। तत्क्रियतां मया सह संगम इति। सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुधं कौस्तुभोपेतमवलोक्य सविस्मया शयनादुत्थाय प्रोवाच। भगवन् अहं मानुषी कीटिकाशुचिर्भगवांस्त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च। तत्कथमेतद्युज्यते। कौलिक आह। सुभगे सत्यमभिहितं भवत्या परं किंतु राधा नाम मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथममासीत्। सा त्वमत्रावतीर्णा। तेनाहमायातः। इत्युक्ता सा प्राह। भगवन्यद्येवं तन्मे तातं प्रार्थय। सोऽप्युपकल्प्य तुभ्यं मां प्रयच्छति। कौलिक आह। सुभगे नाहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि किं पुनरालापकरणम्। त्वं गान्धर्वेण विवाहेनात्मानं प्रयच्छ। नो चेच्छापं दत्त्वा सान्वयं ते पितरं भस्मसात्करिष्यामीति। एवमभिधाय गरुडादवतीर्य सव्ये पाणौ कृत्वा तां सभयां सलज्जां वेपमानां शय्यायामनयत्ततश्च रात्रिशेषं यावद्वात्स्यायनोक्तविधिना निषेव्य प्रत्यूषेऽलक्षितो जगाम। एवं तां तस्य नित्यं सेवमानस्य कालो याति। अथ कदाचित्कञ्चुकिनस्तस्या अधरोष्ठप्रवालखण्डनं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो पश्यतास्या राजकन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवाः संभाव्यन्ते। तत्कथमयं सुरक्षितेऽप्यस्मिन्गृह एवंविधो व्यवहारः। तद्राज्ञे निवेदयामः। एवं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः। देव वयं न विद्मः परं

सुरक्षितेऽपि कन्यान्तःपुरे कश्चित्प्रविशति तद्देवः प्रमाणमिति । तच्छ्रुत्वा राजातीव व्याकुलितचित्तो देवीं रहःस्थां प्रोवाच । देवि ज्ञायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति । तस्य कृतान्तः कुपितो येनैतदेवं क्रियते । देव्यपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं गत्वा तां खण्डिताधरां नखविकर्तितशरीरावयवामपश्यत् । आह च । आः पापे कुलकलङ्किनि किमेवं शीलखण्डनं कृतम् । कोऽयं कृतान्तावलोकितस्त्वत्सकाशमभ्येति । तत्कथ्यतामेवंगतेऽपि सत्यम् । तच्छ्रुत्वा सापि त्रपाधोमुखी सकलं विष्णुरूपकौलिकवृत्तान्तं निवेदयामास । सापि तच्छ्रुत्वा प्रहसितवदना पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानमूचे । देव दिष्ट्या वर्धसे । नित्यमेव निशीथे भगवान्नारायणः कन्यकापार्श्वेऽभ्येति । तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता । तदद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां निशीथे द्रष्टव्यो यतो न स मानुषैः सहालापं करोति । तच्छ्रुत्वा हर्षितस्य राज्ञस्तद्दिनं वर्षशतप्रायमिव कथंचिज्जगाम । ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राज्ञीसहितो राजा वातायनस्थो गगनासक्तदृष्टिर्यावत्तिष्ठति तावद्गरुडारूढं तं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्योम्नोऽवतरन्तमपश्यत् । ततः सुधापूरप्लावितमिवात्मानं मन्यमानस्तामुवाच । प्रिये नास्त्यन्यो धन्यतरो मत्तस्त्वत्तश्च यत्प्रसूतिं नारायणो भजते । तत्सिद्धाः सर्वेऽस्माकं मनोरथाः । अधुना जामातृप्रभावेण सर्वा वसुमती वशे भविष्यति । एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः सह मर्यादाव्यतिक्रममकरोत् । ते च तं मर्यादाव्यतिक्रमेण वर्तमानमालोक्य सर्वे समेत्य तेन सह विग्रहं चक्रुः । अत्रान्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितरमुवाच । पुत्रि त्वयि दुहितरि स्थितायां किमेवं युज्यते यत्सर्वे पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति । तत्संबोध्योऽद्य भर्ता त्वया यथा स मम शत्रून्व्यापादयति । अथ तया स कौलिको रात्रौ सविनयमभिहितः । भगवन् त्वयि जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तन्न युक्तम् । तत्प्रसादं कृत्वा सर्वांस्तान्व्यापादय । कौलिक आह । सुभगे कियन्मात्रास्त्वेते तव पितुः शत्रवः । तद्वि-

ध्वस्ता भव क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वांस्तिलशः खण्डयिष्यामि। अथ गच्छता कालेन समस्तदेशः शत्रुभिर्व्याप्तः । अस्य केवलं स राजा प्राकारशेषः कृतः। तथापि वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन्राजा नित्यमेव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषान्नानाप्रकारवस्त्रभक्ष्यपेयांश्च प्रेषयन्दुहितृमुखेन तमूचे । भगवन्प्रभाते नूनं स्थानभङ्गो भविष्यति यतो यवसेन्धनक्षयः संजातस्तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारैर्जर्जरितदेहः संवृत्तो योद्धुमक्षमः प्रचुरो मृतश्च । तदेवं ज्ञात्वात्र काले यदुचितं भवति तद्विधेयमिति। तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽप्यचिन्तयद्यत्स्थानभङ्गे जाते ममानया सह वियोगो भविष्यति तस्माद्गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदाचिन्मां वासुदेवं मन्यमानास्ते साशङ्का राज्ञो योद्धृभिर्हन्यन्ते। उक्तं च।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा।
विषं भवतु मा भूद्वा फटाटोपो भयंकरः ॥ २०४ ॥

अथवा मम स्थानार्थं उद्यतस्य मृत्युर्भवति तथापि सुन्दरतरम्। उक्तं च।

गवामर्थे ब्राह्मणार्थे स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेऽथवा।
स्थानार्थे यस्त्यजेत्प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ २०५ ॥

एवं निश्चित्य प्रत्यूषे दन्तधावनं विधाय तामूचे। सुभगे समस्तैः शत्रुभिर्हतैरन्नं पानं चास्वादयिष्यामि। किं बहुना । त्वयापि सह संगमं ततः करिष्यामि। परं वाच्यस्त्वया निजपिता यत्त्वया प्रभाते सर्वसैन्येन सह नगरान्निष्क्रम्य योद्धव्यमहं चाकाशस्थस्तान्निस्तेजसः करिष्यामि पश्चात्सुखेन भवता हन्तव्याः । यदि पुनरहं तान्स्वयमेव सूदयामि तत्तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात्। तस्मात्ते तथा कर्तव्या यथा पलायन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति। सापि तदाकर्ण्य पितुः समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत्। राजापि तस्या वाक्यं श्रद्दधानः प्रत्यूषे समुत्थाय सुसंनद्धसैन्यो युद्धार्थं निर्जगाम। कौलिकोऽपि मरणकृतनिश्चयश्चापपाणिर्गगनगतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः। अत्रान्तरे भगवता नारायणे-

नातीतानागतवर्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः संप्राप्तो विहस्य प्रोक्तः । भो गरुत्मन् जानासि त्वं यन्मम रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां कामयते । सोऽब्रवीत् । देव सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम् । तत्किं कुर्मः सांप्रतम् । श्रीभगवानाह । अद्य कौलिको मरणे कृतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थं विनिर्गतः । स नूनं प्रधानक्षत्रियशराहतो निधनमेष्यति । तस्मिन्हते सर्वो जनो वदिष्यति यत्प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः । ततः परं लोक आवयोः पूजां न करिष्यति । ततस्त्वं द्रुततरं तत्र दारुमयगरुडे संक्रमणं कुरु । अहमपि कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि येन स शत्रून्व्यापादयति । ततश्च शत्रुवधादावयोर्माहात्म्यवृद्धिः स्यात् । अथ तथेति प्रतिपन्ने श्रीभगवान्नारायणस्तच्छरीरे संक्रमणमकरोत् । ततो भगवन्माहात्म्येन गगनस्थः स कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणादेव लीलयैव सर्वानपि प्रधानक्षत्रियान्निस्तेजसश्चकार । ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन जिता निहताश्च ते सर्वेऽपि शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथानेन विष्णुजामातृप्रभावेण सर्वे शत्रवो निहता इति । कौलिकोऽपि तान्हतान्दृष्ट्वा प्रमुदितमना गगनादवतीर्णः सन्यावद्राजामात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं कौलिकं पश्यन्ति ततः पृष्टः किमेतदिति । ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकसाहसानुरञ्जितमनसा शत्रुवधादवाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्या सकलजनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता देशश्च प्रदत्तः । कौलिकोऽपि तया सार्धं पञ्चप्रकारं जीवलोकसारं विषयसुखमनुभवन्कालं निनाय ॥

अतस्तूच्यते सुप्रयुक्तस्य दम्भस्येति ।

करटक आह । अथैवंविधे व्यतिकरे किं कार्यमावाभ्याम् । दमनक आह । एवंविधेऽपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति येन प्रभोः संजीवकं विश्लेषयिष्यामि । उक्तं च ।

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ २०६ ॥

करटक आह । यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात्तं वियोजयितुमसमर्थ एव । दमनक आह । भ्रातः असमर्थोऽपि समर्थ एव । उक्तं च ।

उपायेन हि यत्कुर्यात्तन्न शक्यं पराक्रमैः ।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥ २०७ ॥

करटक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ६.

कस्मिंश्चित्प्रदेशे महातरौ वायसदंपती प्रतिवसतः स्म । अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविवरान्निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति । ततस्तौ निर्वेदादन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं शृगालं गत्वोचतुः । भद्र किमेवंविधे संजात आवयोः कर्तव्यं भवति । एष तावद्दुष्टात्मा कृष्णसर्पो विवरान्निर्गत्यावयोर्बालकान्भक्षयत्येव । तत्कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः ।

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसंगता ।
ससर्पे च गृहे वासः कथं स्यात्तस्य निर्वृतिः ॥ २०८ ॥

अन्यच्चास्माकमपि तत्रस्थानां प्रतिदिनं प्राणसंचयः। स आह । नात्र विषये विषादः कार्यः । नूनं स लुब्धो नोपायमन्तरेण वध्यः स्यात् ।

उपायेन जयो यादृग्रिपोस्तादृङ्न हेतिभिः ।
उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २०९ ॥

तथा च ।

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलौल्याद्बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ २१० ॥

तावूचतुः । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ७.

अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे नानाजलचरसनाथं सरः । तत्र च कृता-

अथो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान्व्यापादयितुमसमर्थः। ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलसदृशैरश्रुप्रवाहैर्धरातलमभिषिञ्चन्रुरोद। एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे। माम किमद्य त्वयाहारवृत्तिर्नानुष्ठीयते। केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते। स आह। वत्स सत्यमुपलक्षितं भवता। मया हि मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्यतया सांप्रतं प्रायोपवेशनं कृतं तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान्न भक्षयामि। कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह। किं तद्वैराग्यकारणम्। स प्राह। वत्स अहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धिं गतश्च। तन्मयैतच्छ्रुतं यद्द्वादशवार्षिक्यनावृष्टिः संपद्यते लग्ना। कुलीरक आह। कस्मात्तच्छ्रुतम्। बक आह। दैवज्ञमुखात्। यतः शनैश्चरो रोहिणीशकटं भित्त्वा भौमश्च शुक्रश्च प्रयास्यति। उक्तं च वराहमिहिरेण।

यदि रोहिण्याः शकटं भिनत्ति रविनन्दनो गगनवीथ्याम्।
द्वादश वर्षाणि तदा न हि वर्षति वासवो भूमौ ॥ २११ ॥

तथा च।

प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा।
भस्मास्थिशकलकीर्णा कापालमिव व्रतं धत्ते ॥ २१२ ॥

तथा च।

रोहिणी शकटमर्कनन्दनश्चेद्भिनत्ति रुधिरोऽथवा शशी।
किं वदामि तदनिष्टसागरे संक्षयं जगदशेषमुपैति ॥ २१३ ॥

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते। शीघ्रं शोषं यास्यति। अस्मिञ्शुष्के यैः सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्चैते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति। तत्तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः। तेनैतत्प्रायोपवेशनं कृतम्। सांप्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति। अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति तेनाहं विशेषाद्रोदिमि यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति।

ततः स तदाकर्ण्यान्येषामपि जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास। अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयस्तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः। माम अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति। बक आह। अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखण्डमण्डितं यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेति। तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि। अथ ते तत्र विश्वासमापन्नास्तात मातुल भ्रातरिति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समन्तात्परितस्थुः। सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान्पृष्ठमारोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्तासंदेशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्यमिवाहारवृत्तिमकरोत्। अन्यस्मिन्दिने स कुलीरकेणोक्तः। माम मया सह ते प्रथमः स्नेहसंभाषः संजातः। तत्किं मां परित्यज्यान्यान्नयसि। तस्मादद्य मे प्राणत्राणं कुरु। तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान्। निर्विण्णोऽहं मत्स्यमांसादनेन। तदद्यैतं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि। इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः। कुलीरकोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्। माम कियद्दूरे स जलाशयः। मदीयभारेणातिश्रान्तस्त्वं तत्कथय। सोऽपि मन्दधीर्जलचरोऽयमिति मत्वा स्थले न प्रभवतीति सस्मितमिदमाह। कुलीरक कुतोऽन्यो जलाशयः। मम प्राणयात्रेयम्। तस्मात्स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेवता। त्वामप्यस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि। इत्युक्तवति तस्मिन्स्ववदनदंशद्वयेन मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां गृहीतो मृतश्च। अथ स तां बकग्रीवां समादाय शनैः शनैस्तज्जलाशयमाससाद। ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः। भोः कुलीरक किंनिमित्तस्त्वं पश्चादायातः। कुशलकारणं तिष्ठति। स मातुलोऽपि नायातः। तत्किं चिरयसि। वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः। एवं तैरभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच। मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः। तन्मयायुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्याभि-

प्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयमानीता । तदलं संभ्रमेण । अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति ॥

अतोऽहं ब्रवीमि भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानिति ।

वायस आह । भद्र तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपैष्यति । शृगाल आह । गच्छतु भवान्किंचिन्नगरं राजाधिष्ठानम् । तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत्कोटरे प्रक्षिप येन सर्पस्तद्ग्रहणेन वध्यते । अथ तत्क्षणात्काकः काकी च तदाकर्ण्यात्मेच्छयोत्पतितौ । ततश्च काकी किंचित्सरः प्राप्य यावत्पश्यति तावत्तन्मध्ये कस्यचिद्राज्ञोऽन्तःपुरं जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जलक्रीडां कुरुते । अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तन्नीयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः । काक्यपि सर्पकोटरे तत्कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता । अथ यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति तावत्कृष्णसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति । ततस्तं लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः । वायसदंपती अपि ततः परं सुखेन वसतः ॥

अतोऽहं ब्रवीम्युपायेन हि यत्कुर्यादिति । तन्न किंचिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति । उक्तं च ।

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ २१४ ॥

करटक आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ८.

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान्मृगशशकादीन्व्यापादयन्नोपरराम । अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यत-

स्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति । तत्क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः । अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत्प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यत्यस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् । तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम् । उक्तं च ।

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम् ।
रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ २१५
विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षापि मथितापि च ।
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २१६ ॥
प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्धनम् ।
पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २१७ ॥
गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः ।
पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २१८ ॥
अजामिव प्रजां मोहाद्यो हन्यात्पृथिवीपतिः ।
तस्यैका जायते तृप्तिर्न द्वितीया कथंचन ॥ २१९ ॥
फलार्थी नृपतिर्लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ २२० ॥
नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।
अन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २२१ ॥
यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजाः ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २२२ ॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ २२३ ॥
हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥ २२४ ॥
लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्धन्ते नरेश्वराः ।
लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २२५ ॥

अथ तेषां तदाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः परं यदि ममाप्युपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति । वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्रनाशभीतो वा तेषां मध्यात्तस्याहारार्थं मध्याह्नसमय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्य वारः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन्वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता कूपः संदृष्टः । यावत्कूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श । तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुध्यास्मिन्कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिहद्व्यचिन्तयत् । अहो प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह । रे शशकाधम एकं तावत्त्वं लघुः प्राप्तोऽपरं वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात्त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं प्रोवाच । स्वामिन्नापराधो मम न च सत्त्वानाम् । तच्छ्रूयतां कारणम् । सिंह आह । सत्वरं निवेदय यावद्दंष्ट्रान्तर्गतो न भवसीति । शशक आह । समस्तमृगैरद्य स्वामिञ्जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः । ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः । रे क्व प्रस्थिता यूयम् । अभीष्टदेवतां स्मरत । ततो मयाभिहितम् । वयं स्वामिनो भासुरकस्य सिंहस्य सकाश आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः । ततस्तेनाभिहितम् । यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण सर्वैः श्वापदैर्वर्तितव्यम् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततर-

मागच्छ येन द्वयोर्मध्याद्यः कश्चित्पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यतीति । अतोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमागतः । एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । भद्र यद्येवं तर्हि सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । उक्तं च ।

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथंचन ॥ २२६ ॥
यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः ।
न तत्र मतिमान्युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥ २२७ ॥

शशक आह । स्वामिन्सत्यमिदम् । स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः । परं स दुर्गाश्रयः । दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः । ततो दुर्गगतो दुःसाध्यो भवति रिपुः । उक्तं च ।

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।
यत्कृत्यं सिध्यति राज्ञां दुर्गेणैकेन विग्रहे ॥ २२८ ॥
शतमेकोऽपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः ॥ २२९ ॥
पुरा गुरोः समादेशाद्धिरण्यकशिपोर्भयात् ।
शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वकर्मणः ॥ २३० ॥
तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः ।
विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः ॥ २३१ ॥
दंष्ट्राविरहितो नागो मदहीनो यथा गजः ।
सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ २३२ ॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । भद्र दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौरसिंहं येन व्यापादयामि । उक्तं च ।

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ २३३ ॥

तथा च ।

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ २३४ ॥

अपि च ।

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः
प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्धैः ।
साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसा-
वसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ २३५ ॥

तथा च ।

आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य मनोत्साहं च यो व्रजेत् ।
शत्रून्हन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान्भार्गवो यथा ॥ २३६ ॥

शशक आह । अस्त्येतत्तथापि तस्य सामर्थ्यमविदित्वा न युज्यते गन्तुम् । उक्तं च ।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो वह्नौ नाशं याति पतङ्गवत् ॥ २३७ ॥
यो बलात्प्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिः ।
विमदः स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २३८ ॥

भासुरक आह । यद्यप्येवं तथापि त्वं दर्शय तं चौरसिंहं यथा व्यापादयामि । शशक आह । यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह । स्वामिन्कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गम् । तदागच्छ यथा दर्शयामीति । भासुरक आह । दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्द्विगुणतरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म ॥

अतोऽहं ब्रवीमि यस्य बुद्धिर्बलं तस्येति ।

तद्यदि भवान्कथयति तत्तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेण मैत्रीभेदं करोमि । करटक आह । भद्र यद्येवं तर्हि गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् । अथ दमनकः संजीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह । भोः कस्माच्चिराद्दृश्यसे । दमनक आह । न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनं तेन नागच्छामः । तथापि राजप्रयोजनविनाशमवलोक्य संदह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेवाभ्यागतो वक्तुम् । उक्तं च ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ २३९ ॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह । किं वक्तुमना भवान् । तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति । स प्राह । देव संजीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति । विश्वासगतस्य मम विजन इदमाह । दमनक दृष्टास्य पिङ्गलकस्य सारासारता । तदहमेनं हत्वा सकलमपि मृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यसमन्वितं करिष्यामि । पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारसदृशं दारुणं तद्वचः समाकर्ण्य मोहमुपगतो न किंचिदूचे । स दमनकोऽपि तस्य तमाकारमालोक्य चिन्तितवान् । अयं तावत्संजीवकनिबद्धरागस्तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति । उक्तं च ।

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाद्दास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यान्नृपतेः स राज्यमथवा प्राणानपि च्यावयेत् ॥२४०॥

किमत्र युक्तमिति । पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह । दमनक संजीवकस्तावत्प्राणसमो भृत्यः स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति । दमनक आह । देव भृत्योऽभृत्य इत्यनैकान्तिकमेतत् । उक्तं च ।

न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।
अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते ॥ २४१ ॥

पिङ्गलक आह । भद्र तथापि मम तस्योपरि चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ २४२ ॥

दमनक आह । अत एवायं दोषः । उक्तं च ।

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ २४३ ॥

अपरं केन गुणविशेषेण स्वामी संजीवकं निर्गुणकमपि निकटे धारयति । अथ यद्येवं चिन्तयसि महाकायोऽयमनेन रिपून्व्यापादयिष्यामि तदस्मान्न सिध्यति यतोऽयं शष्पभोजी देवपादानां शत्रवो मांसाशिनः । तद्रिपुसाधनमस्य साहाय्येन न भवति । तस्मादेनं दूषयित्वा हन्यतामिति । पिङ्गलक आह ।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।
तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ २४४ ॥

अन्यच्च । मयास्य तव वचनेनाभयप्रदानं दत्तम् । तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि । सर्वथा संजीवकोऽयं सुहृदस्माकं न तं प्रति कश्चिन्मन्युरिति । उक्तं च ।

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ २४५ ॥

आदौ न वाप्रणयिनां प्रणयो विधेयो
दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।
उत्क्षिप्य यत्क्षिपति तत्प्रकरोति लज्जां
भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥ २४६ ॥

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ २४७ ॥

तद्द्रोहबुद्धेरपि मयास्य विरुद्धं नाचरणीयम् । दमनक आह । स्वामिन्नैष धर्मो यद्द्रोहबुद्धेरपि क्षम्यते । उक्तं च ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥ २४८ ॥

अपरं त्वयास्य सखित्वात्सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तो राजधर्माभावात्सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतो यतः संजीवकः शष्पभोजी भवान्मांसादस्तव प्रकृतयश्च । यत्तवावध्यव्यवसायवाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम् । यद्रहितास्तास्त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति । ततोऽपि त्वं विनष्ट एव । अस्य संगत्या पुनस्ते न कदाचिदाखेटके मतिर्भविष्यति । उक्तं च ।

यादृशैः सेव्यते मर्त्यो यादृशांश्चैव सेवते ।
कदाचिन्नात्र संदेहस्तादृग्भवति पूरुषः ॥ २४९ ॥

तथा च ।

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वातौ सागरशुक्तिसंपुटगतं तज्जायते मौक्तिकं
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ २५० ॥

तथा च ।

असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥ २५१ ॥

अत एव सन्तो नीचसङ्गं वर्जयन्ति । उक्तं च ।

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः परिश्रयः ।
मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी ॥ २५२ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ९.

अस्ति कस्यचिन्महीपतेर्मनोरमं शयनस्थानम् । तत्र श्वेततरप-

टयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी यूका प्रतिवसति स्म। सा च तस्य महीपते रक्तमास्वादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति। अन्येद्युश्च तत्र शयने क्वचिद्भ्राम्यन्नग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः। अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच। भो अग्निमुख कुतस्त्वमत्रानुचितस्थाने समायातः। तद्यावन्न कश्चिद्वेत्ति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति। स आह। भगवति गृहागतस्यासाधोरपि नैतद्युज्यते वक्तुम्। उक्तं च।

एह्यागच्छ समाश्वसासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्त्ता अतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात्।
एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्लघुः स्वर्गदः॥ २५३॥

अपरं मयानेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराण्यास्वादितान्याहारदोषात्कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादानि न च कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम्। तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि तदस्य नृपतेर्विविधव्यञ्जनान्नपानचोष्यलेह्यस्वाद्वाहारवशादस्य शरीरे यन्मिष्टं रक्तं संजातं तदास्वादनेन सौख्यं संपादयामि जिह्वाया इति। उक्तं च।

रङ्कस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम्।
तन्मात्रं च स्मृतं सारं तदर्थं यतते जनः॥ २५४॥
यद्येव न भवेल्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम्।
तन्न भृत्यो भवेत्कश्चित्कस्यचिद्वशगोऽथवा॥ २५५॥
यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वासेव्यं च सेवते।
यद्गच्छति विदेशं च तत्सर्वमुदरार्थतः॥ २५६॥

तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेनापि त्वत्सकाशाद्भोजनं लभ्यम्। तन्न त्वयैकाकिन्यास्य भूपते रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते। तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिण्याह। भो मत्कुण अस्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्याहं रक्तमास्वादयामि पुनस्त्वमग्निमुखश्चपलश्च। तद्यदि मया सह रक्तपानं करोषि तत्तिष्ठ। अभीष्टतररक्तमास्वादय। सोऽब्रवीत्। भगवति एवं करिष्यामि। यावत्त्वं नास्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं तावन्मम देवगुरुकृतः शपथः स्याद्यदि तदास्वादयामि। एवं तयोः पर-

स्परं वदतोः स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः । अथासौ मत्कुणो जिह्वालौल्योत्कृष्टौत्सुक्याज्जाग्रतमपि तं महीपतिमदशत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥ २५७ ॥

यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः ।
न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ २५८ ॥

अथासौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादेवोत्थितः । अहो ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूका वा नूनं तिष्ठति येनाहं दष्ट इति । अथ ये कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणश्चापल्यात्खट्वान्तं प्रविष्टः सा मन्दविसर्पिण्यपि वस्त्रसंध्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापादिता च ॥

अतोऽहं ब्रवीमि न ह्यविज्ञातशीलस्येति ।

एवं ज्ञात्वा त्वयैष वध्यः । नो चेत्त्वां व्यापादयिष्यति । उक्तं च

त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः ।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्द्रुमः ॥ २५९ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १०.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चण्डरवो नाम शृगालः । स कदाचित्क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरमध्ये प्रविष्टः । अथ तं सारमेया विलोक्य सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीव्रदन्तैर्भक्षयितुमारब्धाः । सोऽपि तैर्भक्ष्यमाणः प्राणभयात्प्रत्यासन्नरजकगृहं प्रविष्टः । तत्र नीलीरसपरिपूर्णं महाभाण्डमासीत् । तत्र सारमेयैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः । अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलीवर्णः संजातः । तत्रापरे सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः । चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेश-

मासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे न च नीलवर्णेन कदाचिन्निजरङ्गस्त्यज्यते । उक्तं च ।

वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोर्यथा ॥ २६० ॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भयव्याकुलितचित्ताः समन्तात्पलायनक्रियां कुर्वन्ति कथयन्ति च । न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पौरुषं च । तद्दूरतरं गच्छामः । उक्तं च ।

न यस्य चेष्टितं विद्यान्न कुलं न पराक्रमम् ।
न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥ २६१ ॥

चण्डरवोऽपि भयव्याकुलितान्विज्ञायेदमाह । भो भोः श्वापदाः किं यूयं मां दृष्ट्वैव संत्रस्ता व्रजथ । तन्न भेतव्यम् । अहं ब्रह्मणाद्य स्वयमेव सृष्ट्वाभिहितः । यच्छ्वापदानां कश्चिद्राजा नास्ति तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तस्ततो गत्वा तान्सर्वान्परिपालयेति । ततोऽहमत्रागतः । तन्मम छत्रच्छायायां सर्वैरपि श्वापदैर्वर्तितव्यम् । अहं ककुद्द्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि संजातः। तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्रपुरःसराः श्वापदाः स्वामिन्प्रभो समादिशेति वदन्तस्तं परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता व्याघ्रस्य शय्यापालकत्वं द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारो वृकस्य द्वारपालकत्वम् । ये चात्मीयाः शृगालास्तैः सहालापमात्रमपि न करोति । शृगालाः सर्वेऽपि निःसारिताः । एवं तस्य राज्यक्रियया वर्तमानस्य सिंहादयो मृगान्व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान्प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले कदाचिद्दूरदेशे शब्दायमानाः शृगाला आकर्णिताः । तेषां शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दाश्रुपूर्णनयनस्तारस्वरेण विरोतुमारब्धः । अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य शृगालोऽयमिति मत्वा लज्जयाधोमुखाः क्षणं स्थित्वा प्रोचुः । भो वाहिता अनेन वयम् । क्षुद्रशृगालोऽयम् । तद्वध्यतामिति । सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छंस्तत्र स्थान एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च ॥

अतोऽहं ब्रवीमि त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येनेति ।

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह । भो दमनक कः प्रत्ययोऽत्र विषये यतः स ममोपरि दुष्टबुद्धिः । स आह । यदद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतो यत्प्रभाते पिङ्गलकं वधिष्यामि तदत्रैव प्रत्ययः । प्रभातेऽवसरवेलायामारक्तनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन्ननुचितस्थानोपविष्टस्त्वां क्रूरदृष्ट्यावलोकयिष्यति । तदेवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्तव्यमिति कथयित्वा संजीवकसकाशं गतः । तं प्रणम्योपविष्टः । संजीवकोऽपि सोद्वेगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्वीक्ष्य सादरतरमुवाच । भो मित्र स्वागतम् । चिराद्दृष्टोऽसि । अपि शिवं भवतः । तत्कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहायाताय प्रयच्छामि । उक्तं च ।

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते शस्या इह भूतले ।
आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥ २६२ ॥

दमनक आह । भोः कथं शिवं सेवकजनस्य ।

संपत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।
स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ २६३ ॥

तथा च ।

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ २६४ ॥
तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा ।
तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरंपरा ॥ २६५ ॥
जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रूयन्ते किल भारते ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ २६६ ॥
नाश्नाति सेवयौत्सुक्याद्विनिद्रो न प्रबुध्यते ॥
न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥ २६७ ॥
सेवा श्ववृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम् ।
स्वच्छन्दं चरति श्वात्र सेवकः परशासनात् ॥ २६८ ॥
भूशय्या ब्रह्मचर्यं च कृशत्वं लघु भोजनम् ।
सेवकस्य यतेर्यद्वद्विशेषः पापधर्मजः ॥ २६९ ॥

शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः ।
धनाय तानि चाल्पानि यदि धर्मान्न मुच्यते ॥ २७० ॥
मृदुनातिसुवृत्तेन सुमृष्टेनातिहारिणा ।
मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया ॥ २७१ ॥

संजीवक आह । अथ भवान्किं वक्तुमनाः । स आह । मित्र स्वामिनां सचिवानां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते । उक्तं च ।

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात्साचिव्ये संनियोजितः ।
स हत्वा नृपकार्यं तत्स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥ २७२ ॥
येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः ।
तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥ २७३ ॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कार्यो यतस्त्वं मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च । उक्तं च ।

विश्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथंचन ।
तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥ २७४ ॥

तत्तवोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः कथितं चाद्यानेन मत्पुरतश्चतुष्कर्णतया यत्प्रभाते संजीवकं हत्वा समस्तमृगपरिवारं चिरात्तृप्तिं नेष्यामि । ततः स मयोक्तः । स्वामिन् अयुक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण संजीवनं क्रियते । उक्तं च ।

अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चितेन शुध्यति ।
तदर्हेण विचीर्णेन न कथंचित्सुहृद्द्रुहः ॥ २७५ ॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः । भो दुष्टबुद्धे संजीवकस्तावच्छष्पभोजी वयं मांसाशिनस्तदस्माकं स्वाभाविकं वैरमिति । कथं रिपुरुपेक्ष्यते । तस्मात्सामादिभिरुपायैर्हन्यते । न च हते तस्मिन्दोषः स्यात् । उक्तं च ।

दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता ।
अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥ २७६ ॥

कृत्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो बुद्धिसंयुतः ।
सुप्तो वा द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ २७७ ॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमुपागतः । सांप्रतं मे नास्ति विश्वासघातकदोषः । तद्यत्ते प्रतिभाति तत्कुरुष्वेति । अथ संजीवकस्तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः । अथ चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह । भोः साध्विदमुच्यते ।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणास्नेहवान्भवति राजा ।
कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥ २७८ ॥
अहं हि संमतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।
बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥ २७९ ॥
वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ।
वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण संपदः ॥ २८० ॥

तदयुक्तं मया कृतं यदनेन सह मैत्री विहिता । उक्तं च ।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २८१ ॥

तथा च ।

मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः
समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ २८२ ॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि तथापि न प्रसादं यास्यति । उक्तं च ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवे-
त्कथं नरोसौ परितोषमेष्यति ॥ २८३ ॥

अहो साधु चेदमुच्यते ।

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां
सेवासंव्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि ।
व्यापत्तिः स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा
तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदाशङ्किनी ॥ २८४ ॥

तथा च ।

भावस्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतां याति किंचि-
च्छाठ्यादन्यैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।
दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २८५ ॥

तत्परिज्ञातं मया यत्प्रसादमसहमानैः समीपवर्तिभिरेष पिङ्गलकः प्रकोपितः । तेनायं ममादोषस्याप्येवं वदति । उक्तं च ।

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः ।
सपत्न्य इव संक्रुद्धाः सपत्न्याः स्वाकृतेरपि ॥ २८६ ॥

भवति चैवं यद्गुणवता समीपवर्तिना तद्गुणैरन्येषां प्रसादो न भवति । उक्तं च

गुणवत्तरपात्रेण च्छाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।
रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न भानावुदिते सति ॥ २८७ ॥

दमनक आह । भो मित्र यद्येवं तन्नास्ति ते भयम् । प्रकोपितोऽपि स दुर्जनैस्तव वचनेन प्रसादं यास्यति । संजीवक आह । भो न युक्तमुक्तं भवता । लघूनामपि दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते उपायान्तरं विधाय ते नूनं घ्नन्ति । उक्तं च ।

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥ २८८ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ११.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । तस्य चानुचरा अन्ये द्वीपिवायसगोमायवः सन्ति । अथ कदाचित्तैरितस्ततो भ्रमद्भिः कथनको नामोष्ट्रो दृष्टः । अथ सिंह आह । अहो अपूर्वमिदं सत्त्वम् । तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यकं ग्राम्यं वेति । तच्छ्रुत्वा वायस आह । भोः स्वामिन्ग्राम्योऽयमुष्ट्रनामा जीवविशेष-

स्तव भोज्यः । तद्व्यापाद्यताम् । सिंह आह । नाहं गृहमागतं हन्मि । उक्तं च ।

> गृहं शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
> यो हन्यात्तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥ २८९ ॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां येनास्यागमकारणं पृच्छामि । अथासौ सर्वैरपि विश्वास्याभयप्रदानं दत्त्वा मदोत्कटसकाशमानीतः प्रणम्योपविष्टश्च । ततस्तस्य पृच्छतस्तेनात्मवृत्तान्तः सार्थभ्रंशसमुद्भवो निवेदितः । ततः सिंहेनोक्तम् । भोः कथनक मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयोऽपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः । तदत्रारण्ये निर्विशङ्को मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन्मया सह सदैव वस । सोऽपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन्न कुतोऽपि भयमिति सुखेनास्ते । तथाऽन्येद्युर्मदोत्कटस्य महागजेनारण्यचारिणा सह युद्धमभवत् । ततस्तस्य दन्तमुसलप्रहारैर्व्यथा संजाता । व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः । अथ शरीरासामर्थ्यान्न कुत्रचित्पदमपि चलितुं शक्नोति । ते सर्वे काकादयोऽप्यप्रभुत्वेन क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः । अथ तान्सिंहः प्राह । भो अन्विष्यतां कुत्रचित्किंचित्सत्त्वं येनाहमेतामपि दशां प्राप्तस्तद्धत्वा युष्मद्भोजनं संपादयामि । अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किंचित्सत्त्वं पश्यन्ति तावद्वायसशृगालौ परस्परं मन्त्रयतः । शृगाल आह । भो वायस किं प्रभूतभ्रान्तेन । अयमस्माकं प्रभोः कथनको विश्वस्तास्तिष्ठति । तदेनं हत्वा प्राणयात्रां कुर्मः । वायस आह । युक्तमुक्तं भवता परं स्वामिना तस्याभयप्रदानं दत्तमास्ते न वध्योऽयमिति । शृगाल आह । भो वायस अहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी वधं करिष्यति । तत्तिष्ठन्तु भवन्तोऽत्रैव यावदहं गृहं गत्वा प्रभोराज्ञां गृहीत्वा चागच्छामि । एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुपस्थितः । अथ सिंहमासाद्येदमाह । स्वामिन्समस्तं वनं भ्रान्त्वा वयमागताः । न किंचित्सत्त्वमासादितम् । तत्किं कुर्मो वयम् । संप्रति वयं बुभुक्षया पदमपि चलितुं न शक्नुमः । देवोऽपि पथ्याशी वर्तते । तद्यदि देवादेशो भवति तत्कथनकपिशितेनाद्य पथ्यक्रिया क्रियते । अथ सिंहस्तस्य तद्दारुणं वचनमा-

कर्ण्य सकोपमिदमाह। धिक्पापाधम यद्येवं भूयोऽपि वदसि ततस्त्वां तत्क्षणेन वधिष्यामि यतो मया तस्याभयं दत्तम्। तत्कथं व्यापादयामि। उक्तं च।

न गोप्रदानं न महीप्रदानं
न चान्नदानं हि तथा प्रदानम्।
यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं
सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ २९० ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह। स्वामिन्यद्यभयप्रदानं दत्त्वा वधः क्रियते तदेव दोषो भवति। पुनर्यदि देवपादानां भक्त्या स आत्मनो जीवितव्यं प्रयच्छति तन्न दोषः। ततो यदि स स्वयमेवात्मानं वधाय नियोजयति तद्वध्योऽन्यथास्माकं मध्यादेकतमो वध्य इति यतो देवपादाः पथ्याशिनः क्षुन्निरोधादन्त्यां दशां यास्यन्ति। तत्किमेतैः प्राणैरस्माकं ये स्वाम्यर्थे न यास्यन्ति। अपरं पश्चादप्यस्माभिर्वह्निप्रवेशः कार्यो यदि स्वामिपादानां किंचिदनिष्टं भविष्यति। उक्तं च।

यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः
स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः।
तस्मिन्विनष्टे स्वकुलं विनष्टं
न नाभिभङ्गे ह्यरका वहन्ति ॥ २९१ ॥

तदाकर्ण्य मदोत्कट आह। यद्येवं तत्कुरुष्व यद्रोचते। तच्छ्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तानाह। भोः स्वामिनो महत्यवस्था वर्तते तत्किं पर्यटितेन। तेन विना कोऽत्रास्मान्रक्षयिष्यति। तद्गत्वा तस्य क्षुद्रोगात्परलोकं प्रस्थितस्यात्मशरीरदानं कुर्मो येन स्वामिप्रसादस्यानृणतां गच्छामः। उक्तं च।

आपदं प्राप्नुयात्स्वामी यस्य भृत्यस्य जीवतः।
प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ २९२ ॥

इति श्रुत्वा ते सर्वे बाष्पपूरितदृशो मदोत्कटं प्रणम्योपविष्टाः। तान्दृष्ट्वा मदोत्कट आह। भोः प्राप्तं दृष्टं वा किंचित्सत्त्वम्। अथ तेषां मध्यात्काकः प्रोवाच। स्वामिन्वयं तावत्सर्वत्र पर्यटिताः परं न

किंचित्सत्त्वमासादितं दृष्टं वा। तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान्धारयतु स्वामी येन देवस्याप्यायना भवति मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति। उक्तं च।

स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत्प्राणान्भृत्यो भक्तिसमन्वितः।
स परं पदमाप्नोति जरामरणवर्जितम् ॥ २९३ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह। भोः स्वल्पकायो भवान्। भवद्भक्षणात्स्वामिनस्तावत्प्राणयात्रा न भवत्यपरो दोषश्च तावत्समुत्पद्यते। उक्तं च।

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्बलम्।
भक्षितेनापि किं तेन तृप्तिर्येन न जायते ॥ २९४ ॥

तद्दर्शिता स्वामिभक्तिर्भवता गतं चानृण्यं भर्तृपिण्डस्य प्राप्तश्चोभयलोके साधुवादः। तदपसराग्रतः। अहं स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्योपविष्टः। स्वामिन्मां भक्षयित्वाद्य प्राणयात्रां विधाय ममोभयलोकप्राप्तिं कुरु। उक्तं च।

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः।
यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसंभवः ॥ २९५ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीप्याह। भोः साधूक्तं भवता पुनर्भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च नखायुधत्वादभक्ष्य एव। उक्तं च।

नाभक्ष्यं भक्षयेत्प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि।
विशेषात्तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम् ॥ २९६ ॥

तद्दर्शितं त्वयात्मनः कौलीन्यम्। अथवा साधु चेदमुच्यते।

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम्।
आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ २९७ ॥

तदपसराग्रतो येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह। स्वामिन्क्रियतामद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा दीयतामक्षयो वासः स्वर्गे मम विस्तार्यतां क्षितितले प्रभूतं यश इति तन्नात्र विस्मयः कार्यः। उक्तं च।

मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनाम्।
भवेत्स्वर्गेऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ २९८ ॥

तच्छ्रुत्वा कथनकश्चिन्तयामास । एतैस्तावत्सर्वैरपि शोभावाक्यान्युक्तानि न चैकोऽपि स्वामिना विनाशितः । तदहमपि प्राप्तकालं वक्ष्यामि चित्रकं येन मद्वचनमेते त्रयोऽपि समर्थयन्ति । इति निश्चित्य प्रोवाच । भोः सत्यमुक्तं भवता परं भवानपि नखायुधः । तत्कथं भवन्तं स्वामी भक्षयति । उक्तं च ।

मनसापि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।
भवन्ति तस्य तान्येव इह लोके परत्र च ॥ २९९ ॥

तदपसराग्रतो येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि तथानुष्ठिते कथनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच । स्वामिन् एतेऽभक्ष्यास्तव तन्मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां येन ममोभयलोकप्राप्तिर्भवति । उक्तं च ।

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।
यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥ ३०० ॥

एवमभिहिते ताभ्यां शृगालचित्रकाभ्यां विदारितोऽभयकुक्षिः कथनकः प्राणानत्याक्षीत् । ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः सर्वैर्भक्षितः ॥

अतोऽहं ब्रवीमि बहवः पण्डिताः क्षुद्रा इति ।

तद्भद्र क्षुद्रपरिवारोऽयं राजा मया संपरिकल्पितः । उक्तं च ।

अशुद्धप्रकृतौ राज्ञि जनता नानुरज्यते ।
यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ३०१ ॥

तथा च ।

गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः ।
हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः ॥ ३०२ ॥

तन्नूनं ममोपरि केनचिद्दुर्जनेनायं प्रकोपितः । तेनैवं वदति । अथवा भवत्येतत् । उक्तं च ।

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः ।
क्षपणकतामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपालेन ॥ ३०३ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि
यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः ।

कोऽप्येष एव पिशुनोग्रमनुष्यधर्मः
कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ३०४ ॥

तथा च ।

अहो खलभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः ।
कर्णे लगति चान्यस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३०५ ॥

तदेवं गतेऽपि किं कर्तव्यमिति । अहं त्वां सुहृद्भावात्पृच्छामि । दमनक आह । तद्देशान्तरगमनं युज्यते नैवंविधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तं च ।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३०६ ॥

संजीवक आह । अस्त्येतत्परं स्वामिनि कुपिते गन्तुं न शक्यते न चान्यत्र गतानामपि निर्वृतिर्भवति । उक्तं च ।

महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू स ताभ्यां हन्ति हिंसितः ॥ ३०७ ॥

तद्युद्धं मुक्त्वा मे नास्त्यन्यच्छ्रेयस्करम् । उक्तं च ।

न तान्सुतीर्थैस्तपसा च लोका-
न्स्वर्गैषिणो दानशतैः सुवित्तैः ।
क्षणेन यान्यान्ति रणेषु धीराः
प्राणान्समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ३०८ ॥

मृतैः संप्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा ।
तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ न दुर्लभौ ॥ ३०९ ॥

तथा च ।

होमार्थैर्विविधप्रदानविधिना सद्विप्रवृन्दार्चनै-
र्यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः संप्राप्यते यत्फलम् ।
सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः
पुम्भिस्तत्फलमाहवे विनिहतैः संप्राप्यते तत्क्षणात् ॥ ३१० ॥

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास । तद्युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं दृश्यते दुरात्मा । तद्यदि कदाचित्तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति तन्म-

ह्यानर्थः संपत्स्यते । तदेनं भूयोऽपि स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति । आह च । भो मित्र सम्यगभिहितं भवता परं किंतु कः स्वामिभृत्ययोः संग्रामः । उक्तं च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत् ।
बलवद्भिश्च कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता ॥ ३११ ॥

अन्यच्च ।

शत्रोर्बलमविज्ञाय वैरमारभते तु यः ।
स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभादिव ॥ ३१२ ॥

संजीवक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १२.

कस्मिंश्चित्समुद्रैकदेशे टिट्टिभदंपती वसतः । ततो गच्छति काल ऋतुसमयमासाद्य टिट्टिभी गर्भमाधत्त । आसन्नप्रसवा सती टिट्टिभमूचे । भोः कान्त मम प्रसवसमयो वर्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानं येन तत्राहमण्डकमोक्षणं करोमि । टिट्टिभ आह । भद्रे रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः । तदत्रैव प्रसवः कार्यः । सा प्राह । अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चटति । सा मत्तगजेन्द्रानप्याकर्षति । तद्दूरमन्यत्र किंचित्स्थानमन्विष्यताम् । तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्टिभ आह । भद्रे न युक्तमुक्तं भवत्या । का मात्रा समुद्रस्य यो मम दूषयिष्यति प्रसूतिम् । तद्विश्रब्धात्रैव गर्भं मुञ्च । उक्तं च ।

यः पराभवसंप्राप्तः स्वस्थानं संत्यजेन्नरः ।
तेन चेत्पुत्रिणी माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ॥ ३१३ ॥

तच्छ्रुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास । अहो गर्वः पक्षिकीटस्यास्य । अथवा साध्विदमुच्यते ।

उत्क्षिप्य टिट्टिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्दिवः ।
स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥ ३१४ ॥

तन्मयास्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किं ममैषोऽण्डापहारे

कृते करिष्यति। इति चिन्तयित्वा स्थितः। अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाष्टिट्टिभ्याः समुद्रो वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार। अथायाता सा टिट्टिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्टिभमूचे। भो मूर्ख कथितमासीन्मया ते यत्समुद्रवेलयाण्डानां विनाशो भविष्यति तद्दूरतरं व्रजावः परं मूढतयाहंकारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि। अथवा साध्विदमुच्यते।

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३१५ ॥

टिट्टिभ आह। कथमेतत्। साब्रवीत्।

कथा १३.

अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः। तस्य संकटविकटनाम्नी मित्रे हंसजातीये परमस्नेहमाश्रिते। तौ च हंसौ सरस्तीरमासाद्य तेन सहानेकदेवर्षिमहर्षीणां कथाः कृत्वास्तमनवेलायां स्वनीडसंश्रयं कुरुतः। अथ गच्छति कालेऽनावृष्टिवशात्सरः शनैः शनैः शोषमगमत्। ततस्तद्दुःखदुःखितौ तावूचतुः। भो मित्र जम्बालशेषमेतत्सरः संजातं तत्कथं भवान्भविष्यतीति व्याकुलत्वं नौ हृदि वर्तते। तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह। भोः सांप्रतं नास्त्यस्माकं जीवितव्यं जलाभावात्। तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति। उक्तं च।

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले
धैर्यात्कदाचिद्गतिमाप्नुयात्सः।
यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे
सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३१६ ॥

अपरं च।

मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान्यतते सदा।
जातास्वापत्सु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः ॥ ३१७ ॥

तदानीयतां काचिद्दृढरज्जुर्लघु काष्ठं वान्विष्यतां च प्रभूतजलस-

नार्थं सरो येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोस्तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरो नयथः । तावूचतुः । भो मित्र एवं करिष्यावः परं भवता मौनव्रतेन भाव्यं नो चेत्तव काष्ठात्पातो भविष्यति । तथानुष्ठिते गच्छता कम्बुग्रीवेणाधोभागव्यवस्थितं किंचित्पुरमालोकितम् । तत्र ये पौरास्ते तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः । अहो चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते । पश्यत पश्यत । अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह । भोः किमेष कोलाहल इति वक्तुमना अर्धोक्ते पतितः पौरैः खण्डशः कृतश्च ।

अतोऽहं ब्रवीमि सुहृदां हितकामानामिति ॥

तथाच ।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३१८ ॥

टिट्टिभ आह । कथमेतत् । साब्रवीत् ।

कथा १४.

कस्मिंश्चिज्जलाशयेऽनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित्तं जलाशयं दृष्ट्वागच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं यदहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदः कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः । तदद्याहारवृत्तिः संजाता संध्यासमयश्च संभूतस्ततः प्रभातेऽत्रागन्तव्यमिति निश्चयः । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वचः समाकर्ण्यानागतविधाता सर्वान्मत्स्यानाहूयेदमूचे । अहो श्रुतं भवद्भिर्यन्मत्स्यजीविभिरभिहितम् । तद्रात्रावपि किंचिद्गम्यतां समीपवर्ति सरः । उक्तं च ।

अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनम् ।
संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३१९ ॥

तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंक्षयं करिष्यन्ति । एतन्मम मनसि वर्तते । तन्न युक्तं सांप्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुम् । उक्तं च ।

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।
ते न पश्यन्ति विद्वांसो देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३२० ॥

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह । अहो सत्यमभिहितं भवता । ममाप्यभीष्टमेतत् । तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तं च ।

परदेशभयाद्भीता बहुमाया नपुंसकाः ।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ३२१ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ३२२ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्चैर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच । अहो न भवद्भ्यां मन्त्रितं सम्यगेतदिति यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहिकमेतत्सरस्त्यक्तुं युज्यते । तद्यद्यायुःक्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव । उक्तं च ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३२३ ॥

तदहं न यास्यामि । भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कार्यम् । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वानागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्तौ सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालैस्तज्जलाशयमालोड्य यद्भविष्येण सह जलाशयो निर्मत्स्यतां नीतः । अतोऽहं ब्रवीम्यनागतविधाता चेति ॥ तच्छ्रुत्वा टिट्टिभ आह । भद्रे किं मां यद्भविष्यसदृशं संभावयिष्यसि । तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं शोषयामि । टिट्टिभ्याह । अहो कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः । तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम् । उक्तं च यतः ।

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः ।
पिठरं क्वथदतिमात्रं निजपार्श्वानेव दहतितराम् ॥ ३२४ ॥

तथा च ।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वह्नौ पतङ्गवत् ॥ ३२५ ॥

टिट्टिभ आह । प्रिये मा मैवं वद । येषामुत्साहशक्तिर्भवति ते स्वल्पा अपि गुरूनपि विक्रमन्ते । उक्तं च ।

विशेषात्परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः ।
आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुंतुदः ॥ ३२६ ॥

तथा च ।

प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।
पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मत्तदन्तिनः ॥ ३२७ ॥

तथा च ।

बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम् ।
तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ॥ ३२८ ॥

तदनया चञ्च्वास्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि । टिट्टिभ्याह । भोः कान्त यत्र जाह्नवी नवनदीशतानि गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति तथा सिन्धुश्च तत्कथं त्वमष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं तं विप्रुषवाहिन्या चञ्च्वा शोषयिष्यसि । तत्किमश्रद्धेयेनोक्तेन । टिट्टिभ आह । प्रिये ।

अनिर्वेदः श्रियो मूलं चञ्चुर्मे लोहसंनिभा ।
अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति ॥ ३२९ ॥
दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ३३० ॥

टिट्टिभ्याह । यदि त्वयावश्यं समुद्रेण सह वैरानुष्ठानं कार्यं तदन्यानपि विहगानाहूय सुहृज्जनसहित एवं समाचर । उक्तं च ।

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते ॥ ३३१ ॥

तथा च ।

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा ।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥ ३ ३ २ ॥

टिट्टिभ आह । कथमेतत् । सा प्राह ।

कथा १५.

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदंपती तमालतरुकृतनिलयौ प्रतिवसतः । अथ गच्छता कालेन संततिरभवत् । अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो गजः कश्चित्तं तमालवृक्षं घर्मार्तश्छायार्थी समाश्रितः । ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाक्रान्तां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज । तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि । आयुःशेषतया च चटका कथमपि प्राणैर्न वियुक्ता । अथ साण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान्कुर्वाणा न कथंचिदतिष्ठत् । अत्रान्तरे तस्यास्तान्प्रलापाञ्श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तद्दुःखदुःखितोऽभ्येत्य तामुवाच । भवति किं वृथा प्रलापेन । उक्तं च ।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥ ३ ३ ३ ॥

तथा च ।

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।
स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते ॥ ३ ३ ४ ॥

अन्यच्च ।

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ ३ ३ ५ ॥

चटका प्राह । अस्त्वेतत् । परं दुष्टगजेन मदान्मम संतानक्षयः कृतः । तद्यदि त्वं सुहृत्सत्यस्तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यो यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदुःखमपसरति । उक्तं च ।

आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु चान्यासु ।
उपकृदपकृदपि च तयोर्यस्तं पुरुषं परं मन्ये ॥ ३ ३ ६ ॥

काष्ठकूट आह । भवति सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तं च ।

स सुहृद्व्यसने यः स्यात्स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥ ३३७ ॥

तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति । तत्तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो हन्यते । अथासौ सह चटकया मक्षिकामासाद्य प्रोवाच । भद्रे ममेष्टेयं चटका केनचिद्दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन । तत्तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मक्षिकाप्याह । भद्र किमुच्यतेऽत्र विषये । उक्तं च ।

पुनःप्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।
यत्पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥ ३३८ ॥

सत्यमेतत् । परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति । तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः । उक्तं च ।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।
कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ३३९ ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे पूर्ववृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः । अथ स प्रोवाच । कियन्मात्रो गजो वराको महाजनस्य कुपितस्य । तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोत्कटस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्च्वा स्फोटितनयनोऽन्धीभूतस्तृषार्तो मम गर्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वाभ्येति । ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति चेति । एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति । अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयश्रवणसुखान्निमीलितनयनः पश्चात्काष्ठकूटहृतचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्राम्यन्मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन्महतीं गर्तामासाद्य पतितो मृतश्च ॥ अतोऽहं ब्रवीमि चटकाकाष्ठकूटेनेति ।

टिट्टिभ आह । भद्रे एवं भवतु । सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं शोष-

यिष्यामीति निश्चित्य बकसारसमयूरादीन्समाहूय प्रोवाच । भोः पराभूतोऽहं समुद्रेणाण्डकापहारेण तच्चिन्त्यतामस्य शोषणोपायः । ते संमन्त्र्य प्रोचुः । अशक्ता वयं समुद्रशोषणे तत्किं वृथा प्रयासेन । उक्तं च

अबलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः ।
युद्धार्थं स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ ३४० ॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयोऽस्ति । तत्तस्मै सर्वमेतत्परिभवस्थानं निवेद्यते येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृण्यं गच्छति । अथवात्रावलेपं करिष्यति तथापि नास्ति वो दुःखम् । उक्तं च ।

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखीभवति ॥ ३४१ ॥

तद्यामो वैनतेयसकाशं यतोऽसावस्माकं स्वामी । तथानुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विवर्णवदना बाष्पपूरितदृशो वैनतेयसकाशमुपेत्य करुणस्वरेण फूत्कर्तुमारब्धाः । अहो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । अधुना सदाचारस्य टिट्टिभस्य भवति नाथे सति समुद्रेणाण्डान्यपहृतानि । तत्प्रनष्टमधुना पक्षिकुलम् । अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते । उक्तं च ।

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ ३४२ ॥

तथा च ।

चाटतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छद्मादिभिस्तथा ॥ ३४३ ॥
प्रजानां धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः ।
अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति ॥ ३४४ ॥
प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ ३४५ ॥
राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥ ३४६ ॥

फलार्थी पार्थिवो लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ ३४७ ॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ ३४८ ॥
हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्नृपस्य तत् ॥ ३४९ ॥

अथैवं गरुडः समाकर्ण्य तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च व्यचिन्तयत् । सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः । अहो तदद्य गत्वा तं समुद्रं शोषयामः । एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्याह । भो गरुत्मन्भगवता नारायणेनाहं तव पार्श्वे प्रेषितः । देवकार्येण श्रीभगवानमरावत्यां यास्यतीति । तत्सत्वरमागम्यताम् । तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह । भो दूत किं मया कुभृत्येन भगवान्करिष्यति । तद्गत्वा तं वद यदन्यो भृत्यो वाहनायास्मत्स्थाने क्रियताम् । मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः । उक्तं च ।

यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात्फलं किंचित्सुकृष्टादूषरादिव ॥ ३५० ॥

दूत आह । भो वैनतेय कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया नैतदभिहितमीदृक् । तत्कथय किं ते भगवतापमानस्थानं कृतम् । गरुड आह । भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेणास्मट्टिट्टिभाण्डान्यपहृतानि । तद्यदि निग्रहं न करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः । तद्द्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे गन्तव्यम् । अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवांश्चिन्तयामास । अहो स्थाने कोपो वैनतेयस्य । तत्स्वयमेव गत्वा संमानपुरःसरं तमानयामि । उक्तं च ।

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमपमानयेत् ।
पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ३५१ ॥

अन्यच्च ।

राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।
ते तु संमानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ३५२ ॥

इत्येवं संप्रधार्य रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत् । वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः प्रणम्योवाच । भगवन् त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्याण्डान्यपहृत्य मेऽपमानस्थानं कृतम् । परं युष्मल्लज्जयाहं तं स्थलतां न नयामीति । यतः स्वामिभयाच्छुनोऽपि प्रहारो न दीयते । उक्तं च ।

येन स्याल्लघुता वाथ पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित् ।
प्राणत्यागेऽपि तत्कर्म न कुर्यात्कुलसेवकः ॥ ३५३ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवानाह । भो वैनतेय सत्यमभिहितं भवता । उक्तं च ।

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः ।
तेन लज्जापि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः ॥ ३५४ ॥

तदागच्छ येनाण्डानि समुद्रादादाय टिट्टिभं संभावयावोऽमरावतीं च गच्छावः । तथानुष्ठिते समुद्रो भगवता निर्भर्त्स्याग्नेयं शरं संधायाभिहितः । भो दुरात्मन्दीयन्तां टिट्टिभाण्डानि नो चेत्स्थलतां त्वां नयामि । ततः समुद्रेण सभयेन टिट्टिभाण्डानि तानि प्रदत्तानि टिट्टिभेनापि भार्यायै समर्पितानि ॥

अतोऽहं ब्रवीमि शत्रोर्बलमविज्ञायेति ।

तस्मात्पुरुषेणोद्यमो न त्याज्यः । तदाकर्ण्य संजीवकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ । भो मित्र कथं ज्ञेयो मयासौ दुष्टबुद्धिरिति । इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन प्रसादेन चाहं दृष्टो न कदाचित्तद्विकृतिर्दृष्टा । तत्कथ्यतां येनाहमात्मरक्षार्थं तद्वधाय च यते । दमनक आह । भद्र किमत्र ज्ञेयम् । एष ते प्रत्ययः । यदि रक्तनेत्रस्त्रिशिखां भ्रूकुटिं दधानः सृक्किणी परिलेलिहत्त्वां दृष्ट्वा भवति तद्दुष्टबुद्धिरन्यथा सुप्रसादश्चेति । तदाज्ञापय माम् । स्वाश्रयं प्रति गच्छामि । त्वया च यथायं मन्त्रभेदो न भवति तथा कार्यम् । यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि तद्देशत्यागः कार्यः । यतः ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३५५ ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ३५६ ॥

बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा नीतिः । तद्देशत्यागः कार्यः । अथवात्मा सामादिभिरुपायैरभिरक्षणीयः । उक्तं च ।

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान्रक्षेत पण्डितः ।
विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात्सर्वं भूयोऽपि देहिनाम् ॥ ३५७ ॥

तथा च ।

येन केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३५८ ॥
यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिके ।
तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत् ॥ ३५९ ॥

एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत् । करटकोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच । भद्र किं कृतं तत्र भवता । दमनक आह । मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतं परतो दैवविहितायत्तम् । उक्तं च यतः ।

पराङ्मुखेऽपि दैवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता ।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ३६० ॥

तथा च ।

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ३६१ ॥

करटक आह । तत्कथय कीदृक्त्वया नीतिबीजं निर्वापितम् । सोऽब्रवीत् । मयान्योन्यं ताभ्यां मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो

यथा भूयोऽपि मन्त्रयन्तावेकस्थानस्थितौ न पश्यसि। करटक आह। अहो न युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ। उक्तं च।

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत्।
जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्यादसंशयम् ॥ ३६२ ॥

अपरं त्वं यद्भेदमात्रेणापि तुष्टस्तदप्ययुक्तं यतः सर्वोऽपि जनो विरूपकरणे समर्थो भवति नोपकर्तुम्। उक्तं च।

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम्।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ३६३ ॥

दमनक आह। अनभिज्ञो भवान्नीतिशास्त्रस्य तेनैतद्ब्रवीषि। उक्तं च यतः।

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत्।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३६४ ॥

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात्। उक्तं च।

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते।
स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः ॥ ३६५ ॥

तन्मया स उदासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत्तावदहमपि तेन साचिव्यात्प्रच्यावितः। अथवा साध्विदमुच्यते।

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं
तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः।
तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां
जारोऽपि स्याद्गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ३६६ ॥

तेन मया तस्योपरि वधोपाय एष विरच्यते। देशत्यागाय वा भविष्यति। तच्च त्वां मुक्त्वान्यो न ज्ञास्यति। तद्युक्तमेतत्स्वार्थायानुष्ठितम्। उक्तं च यतः।

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं चेक्षुरसोपमाम्।
दुःखं तत्र न कर्तव्यं हन्यात्तत्रापकारिणम् ॥ ३६७ ॥

अपरं मृतोऽप्यस्माकं भोज्यो भविष्यति । तदेकं तावद्वैरसाधनम् । अपरं साचिव्यं च भविष्यति तृप्तिश्चेति । तद्गुणत्रयेऽस्मिन्नुपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्यभावात् । उक्तं च ।

परस्य पीडनं कुर्वन्स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः ।
मूढबुद्धिर्न भक्षेत वने चतुरको यथा ॥ ३६८ ॥

करटक आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा १६.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालवृकौ सदानुगतौ तत्रैव प्रतिवसतः । अथान्यदिने सिंहेन कदाचिदासन्नप्रसवा प्रसववेदनया स्वयूथाद्भ्रष्टोष्ट्र्युपविष्टा कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे समासादिता । अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फाटयति तावज्जीवँल्लघुदासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः । सिंहोऽपि दासेरक्याः पिशितेन सपरिवारः परां तृप्तिमुपागतः परं स्नेहात्स दासेरकं गृहमानीयेदमुवाच । भद्र न तेऽस्ति मृत्योर्भयं मत्तो नान्यस्मादपि । ततः स्वेच्छयात्र वने भ्रम्यतामिति । यतस्ते शङ्कुसदृशौ कर्णावतः शङ्कुकर्णो नाम भविष्यसि । एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि त एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तास्तिष्ठन्ति । शङ्कुकर्णोऽपि यौवनपदवीमारूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचिद्वज्रदंष्ट्रस्य केनाचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धमभवत् । तेन मदवीर्यात्स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विहितो यथा प्रचलितुं न शक्नोति । तत्क्षुत्क्षामस्तान्प्रोवाच । भो भवन्तः । अन्विष्यतां किंचित्सत्त्वं येनाहमेवंस्थितोऽपि तद्व्यापाद्यात्मनो युष्माकं च क्षुत्प्रणाशं करोमि । तच्छ्रुत्वा ते त्रयोऽपि वने संध्याकालं यावद्भ्रान्ताः परं न किंचित्सत्त्वमासादितम् । अथ चतुरकश्चिन्तयामास । यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति परं नैनं स्वामी मित्रत्वादाश्रयसमाश्रितत्वाच्च विनाश-

यिष्यति । अथवा बुद्धिप्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति । उक्तं च ।

अवध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किंचन ।
लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥ ३६९ ॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह । भोः शङ्कुकर्ण स्वामी तावत्पथ्यं विना क्षुधया पीड्यते । स्वाम्यभावादस्माकमपि ध्रुवं विनाश एव । ततो वाक्यं किंचित्स्वाम्यर्थे वदिष्यामि । तच्छ्रूयताम् । शङ्कुकर्ण आह । भोः शीघ्रं निवेद्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं करोमि । अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह । भो भद्र आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन प्रयच्छ येन ते द्विगुणं शरीरं भवति स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति । तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह । भद्र यद्येवं तन्मदीयप्रयोजनमेतदुच्यताम् । स्वाम्यर्थः क्रियतामिति । परमत्र धर्मः प्रतिभूरिति ते विचिन्त्य सर्वे सिंहसकाशमाजग्मुः । ततश्चतुरक आह । देव न किंचित्सत्त्वं प्राप्तम् । भगवानादित्योऽप्यस्तंगतः । तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा । सिंह आह । भो यद्येवं तत्सुन्दरतरम् । व्यवहारस्यास्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति । अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपगतः । अथ वज्रदंष्ट्रश्चतुरकमाह । भोश्चतुरक यावदहं नदीं गत्वा स्नानदेवतार्चनविधिं कृत्वागच्छामि तावत्त्वयात्राप्रमत्तेन भाव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः । अथ तस्मिन्गते चतुरकश्चिन्तयामास । कथं ममैकाकिनो भोज्योऽयमुष्ट्रो भविष्यतीति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह । भोः क्रव्यमुख क्षुधालुर्भवान् । तद्यावदसौ स्वामी नागच्छति तावत्त्वमस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षय । अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि । सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत्किंचिन्मांसमास्वादयति तावच्चतुरकेणोक्तम् । भोः क्रव्यमुख समागच्छति स्वामी-तत्त्यक्त्वैनं दूरे तिष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति । तथानुष्ठिते सिंहः

समायातो यावदुष्ट्रं पश्यति तावद्रिक्तीकृतहृदयो दासेरकः। ततो भ्रूकुटिं कृत्वा परुषतरमाह। अहो केनैष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि व्यापादयामि। एवमभिहिते क्रव्यमुखश्चतुरकमुखमवलोकयति। किल तद्वद किंचिद्येन मम शान्तिर्भवति। अथ चतुरको विहस्योवाच। भो मामनादृत्य पिशितं भक्षयित्वाधुना मन्मुखमवलोकयसि। तदास्वादयास्य दुर्नयतरोः फलमिति। तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाशभयाद्दूरदेशं गतः। एतस्मिन्नन्तरे तेन मार्गेण दासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समायातः। तस्याग्रसरोष्ट्रस्य कण्ठे महती घण्टा बद्धा। तस्याःशब्दं दूरतोऽप्याकर्ण्य सिंहो जम्बुकमाह। भद्र ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयतेऽश्रुतपूर्वः। तच्छ्रुत्वा चतुरकः किंचिद्वनान्तरं गत्वा सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच। स्वामिन्गम्यतां गम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुम्। सोऽब्रवीत्। भद्र किमेवं व्याकुलो दृश्यसे। तत्कथय किमेतदिति। चतुरक आह। स्वामिन् एष धर्मराजस्तवोपरि कुपितो यदनेनाकाले दासेरकोऽयं मदीयो व्यापादितस्तत्सहस्रगुणमुष्ट्रमस्य सकाशाद्ग्रहीष्यामीति निश्चित्य बृहन्मानमादायाग्रेसरस्योष्ट्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्धा वध्यदासेरकसक्तानपि पितृपितामहानादाय वैरनिर्यातनार्थमायात एव। सिंहोऽपि तच्छ्रुत्वा सर्वतो दूरादेवावलोक्य मृतमुष्ट्रं परित्यज्य प्राणभयात्प्रनष्टः। चतुरकोऽपि शनैः शनैस्तस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षयामास ॥

अतोऽहं ब्रवीमि परस्य पीडनं कुर्वन्निति।

अथ दमनके गते संजीवकश्चिन्तयामास। अहो किमेतन्मया कृतं यच्छष्पादोऽपि मांसाशिनस्तस्यानुगः संवृत्तः। अथवा साध्विदमुच्यते।

अगम्यान्यः पुमान्याति असेव्यांश्च निषेवते।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३७० ॥

तत्किं करोमि। क्व गच्छामि। कथं मे शान्तिर्भविष्यति। अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि कदाचिन्मां शरणागतं रक्षति प्राणैर्न वियोजयति। यत उक्तं च।

धर्मार्थे यततामपीह विपदो दैवाद्यदि स्युः क्वचि-
त्तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्यो विशेषान्नयः ।
लोके ख्यातिमुपागतात्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो
दग्धानां किल वह्निना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः ॥ ३७१ ॥

तथा च ।

लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं
नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणाम् ।
भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं
यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः ॥ ३७२ ॥

अपरं चान्यत्र गतस्यापि मे कस्यचिद्दुष्टसत्त्वस्य मांसाशिनः सकाशान्मृत्युर्भविष्यति । तद्वरं सिंहात् । उक्तं च ।

महता स्पर्धमानस्य विपदेव गरीयसी ।
दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ ३७३ ॥

तथा च ।

महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचोऽपि गच्छति ।
दानार्थी मधुपो यद्वद्गजकर्णसमाहतः ॥ ३७४ ॥

एवं निश्चित्य स्खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयमपठत् । अहो साध्विदमुच्यते ।

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं
ग्राहाकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनाथं सरः ।
नानादुष्टजनैरसत्यवचनासक्तैरनार्यैर्वृतं
दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वार्धिवत् ॥ ३७५ ॥

एवं पठन्दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाप्युपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्दधानः कोपात्तस्योपरि पपात । अथ संजीवकः खरनखराविकर्तितपृष्ठः शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य कथमपि तस्मादपेतः शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन्युद्धायावस्थितः । अथ द्वावपि तौ

पुष्पितपलाशप्रतिमौ परस्परवधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा करटको दमनकमाह। भो मूढमते अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया साधु न कृतम्। न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि। नीतिविद्भिरुक्तं च।

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये
　बुद्ध्या संशमयन्ति नीतिकुशलाः साम्नैव ते मन्त्रिणः।
निःसाराल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमै-
　स्तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीस्तुलाम् ॥ ३७६ ॥

तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तत्किं त्वदीयमन्त्रबुद्ध्या क्रियते। अथवा यदि संजीवको न वध्यते तथाप्यभव्यं यतः प्राणसंदेहात्तस्य च वधः। तन्मूढ कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि। सामसिद्धिं न वेत्सि। तद्वृथा मनोरथोऽयं ते दण्डरुचेः। उक्तं च।

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ ३७७ ॥

तथा च।

साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥ ३७८ ॥

तथा च।

आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता।
सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ३७९ ॥
न चन्द्रेण न चौषध्या न सूर्येण न वह्निना।
साम्नैव विलयं याति विद्वेषिप्रभवं तमः ॥ ३८० ॥

तथा यत्त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि तदप्ययुक्तं यतस्त्वं मन्त्रगतिं न वेत्सि। यतः पञ्चविधो मन्त्रः स च कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति। सोऽयं स्वाम्यमात्ययोरेकतमस्य किंवा द्वयोरपि विनिपातःसमुत्पद्यते लग्नः। उक्तं च।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ॥ ३८१ ॥

तन्मूर्ख नैतत्कर्तुं समर्थस्त्वम्। उक्तं च।

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम्।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ३८२ ॥

अथवा न ते दोषोऽयं स्वामिनो दोषो यस्ते वाक्यं श्रद्दधाति। उक्तं च।

नराधिपा नीचजनानुवर्तिनो
बुधोपदिष्टेन न यान्ति ये पथा।
विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं
समस्तसंबाधमनर्थपञ्जरम् ॥ ३८३ ॥

तद्यदि त्वमस्य मन्त्री भविष्यसि तदान्योऽप्यस्य समीपे साधुजनो न समेष्यति। उक्तं च।

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपातिर्नाधिगम्यते।
प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा ह्रदः ॥ ३८४ ॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति। उक्तं च।

चित्रास्वादकथैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः।
ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रिया ॥ ३८५ ॥

तत्किं मूर्खोपदेशेन। केवलं दोषो न गुणः। उक्तं च।

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात्क्षुरक्रिया।
सूचीमुख विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥ ३८६ ॥

दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा १७.

आस्त कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे वानरयूथम्। तच्च कदाचिद्धेमन्तसमये सौम्यवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं प्रवर्षद्घनधारानिपातसमाहतं

न कथंचिच्छान्तिमगमत्। अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलानि विचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात्तस्थुः। अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच। भो भवन्तः सर्वे मूर्खतमाः। नैते वह्निकणा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलान्येतानि। तत्किं वृथाश्रमेण। नैतस्माच्छीतरक्षा भवति। तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो वनप्रदेशो गुहा वा गिरिकन्दरं वा। अद्यापि साटोपो मेघो दृश्यते। अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरस्तमुवाच। भोः किं तवानेन व्यापारेण। तद्गम्यताम्। उक्तं च।

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम्।
नालापयेद्विवेकज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ३८७ ॥

तथा च।

आखेटकं वृथाक्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम्।
समालापेन यो युङ्क्ते स गच्छति पराभवम् ॥ ३८८ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह। भोः किं वृथाक्लेशेन। अथ यावदसौ न कथंचित्प्रलपन्विरमति तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात्कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च ॥

अतोऽहं ब्रवीमि नानाम्यं नमते दार्वित्यादि।

तथा च।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ ३८९ ॥
उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने।
पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृहीकृता ॥ ३९० ॥

दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा १८.

कस्मिंश्चिद्वने शमीवृक्षशाखालम्बितवसथं कृत्वारण्यचटकदंपती प्रतिवसतः स्म। अथ कदाचित्तयोः सुखसंस्थयोर्हेमन्तमेघो मन्दं

मन्दं वर्षितुमारब्धः। अत्रान्तरे कश्चिच्छाखामृगो वातासारसमाहतः प्रोद्धूषितशरीरो दन्तवीणां वादयन्वेपमानस्तस्याः शम्या मूलमासाद्योपविष्टः। अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह। भो भद्र।

हस्तपादसमोपेतो दृश्यसे पुरुषाकृतिः।
शीतेन भिद्यसे मूढ कथं न कुरुषे गृहम्॥ ३९१॥

एतच्छ्रुत्वा वानरः सकोपमाह यत्त्वं कस्मान्मौनव्रता न भवसि। अहो धार्ष्ट्यमस्याः। अद्य मामुपहसति।

सूचीमुखि दुराचारे रे रे पण्डितवादिनि।
नाशङ्कसे प्रजल्पन्ती तत्किमेनां न हन्म्यहम्॥ ३९२॥

एवं प्रलप्य तामाह। मुग्धे किं तव ममोपरि चिन्तया। उक्तं च।

वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः।
प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम्॥ ३९३॥

तत्किं बहुना तावत्। स कुलायस्थितया तयाभिहितो यावत्तावच्छमीमारुह्य तं कुलायं शतधा भङ्गमनयत्॥

अतोऽहं ब्रवीम्युपदेशो न दातव्य इति।

तन्मूर्ख शिक्षापितोऽपि न शिक्षितस्त्वम्। अथवा न ते दोषोऽस्ति। यतः साधोः शिक्षा गुणाय संपद्यते नासाधोः। उक्तं च।

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनिवेशितम्।
अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः॥ ३९४॥

तद्व्यर्थपाण्डित्यं त्वमाश्रितः। मम वचनमशृण्वन्नात्मनः शान्तिमपि न वेत्सि। उक्तं च।

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनहृष्टः।
प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबन्धः॥ ३९५॥

अहो साध्विदमुच्यते।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम।
पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात्पिता धूमेन घातितः॥ ३९६॥

दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा १९.

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिःपापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः। अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितं यदहं तावन्मूर्खो दारिद्रोपेतश्च। तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपार्जनां कृत्वैनमपि वञ्चयित्वा सुखीभवामि। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह। भो मित्र वार्द्धकभावे किमात्मनश्चेष्टितं स्मरिष्यसि। देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिष्टजनवार्त्तां कथयिष्यसि। उक्तं च।

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि येन न ज्ञातम्।
भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ३९७ ॥

तथा च।

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक्।
यावद्व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः ॥ ३९८ ॥

अथ तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभेऽहनि देशान्तरं प्रस्थितः। तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम्। ततश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपार्जितवित्तौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन प्रस्थितौ। उक्तं च।

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम्।
क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ३९९ ॥

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः। भद्र न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थयिष्यन्ति। तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किंचिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोऽपि प्रयोजने संजाते तन्मात्रं समेत्यास्मात्स्थानान्नेष्यावः। उक्तं च।

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥ ४०० ॥

तथा च।

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४०१ ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह । भद्र एवं क्रियताम् । तथानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितवन्तौ । अन्यदा च पापबुद्धिर्निशीथे तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गर्तां पूरयित्वा स्वभवनं जगाम । अथान्येद्युर्धर्मबुद्धिं समेत्य प्रोवाच । सखे बहुकुटुम्बा वयं वित्ताभावात्सीदामः । तद्गत्वा ततः स्थानात्किंचिद्वित्तमानयावः । सोऽब्रवीत् । भद्र एवं क्रियतामिति । अथ द्वावपि गत्वा यावत्स्थानं खनतस्तावद्रिक्तभाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्प्रोवाच । भो धर्मबुद्धे त्वया हृतमेतद्धनं नान्येन यतो भूयोऽपि गर्तापूरणं कृतम् । तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धम् । अथवाहं राजकुले निवेदयिष्यामि । स आह । भो दुरात्मन्मा मैवं वद । धर्मबुद्धिः खल्वहम् । नैतच्चौरकर्म करोमि । उक्तं च ।

मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥ ४०२ ॥

एवं तौ द्वावपि विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतवन्तौ प्रोचतुः परस्परं दूषयन्तौ । अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैर्दिव्यार्थं यावन्नियोजितौ तावत्पापबुद्धिराह अहो न सम्यग्दृष्टो न्यायः । उक्तं च ।

विवादेऽन्विष्यते पत्रं पत्राभावे तु साक्षिणः ।
साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४०३ ॥

अत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षिभूताः सन्ति । तत्ता । एवावयोरेकतमं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति । अथ तैः सर्वैरभिहितम् । भो युक्तमुक्तं भवता । उक्तं च ।

अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे संप्रजायते ।
न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ॥ ४०४ ॥

तदस्माकमप्यत्र विषये महत्कौतूहलमास्ति । तत्प्रत्यूषसमये द्वाभ्यामस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यमिति । अथ पापबुद्धिः स्वगृहं

गत्वा स्वजनकमुवाच । तात प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः । स च तव वचनेन परिणतिं यास्यति । अन्यथा मम प्राणैः सह यास्यति । स आह । वत्स द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्द्रव्यं स्थिरतां नयामि । पापबुद्धिराह । तात अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी । तस्यां महत्कोटरमस्ति । तत्र त्वं सांप्रतमेव प्रविश । ततः प्रभातेऽहं यदा सत्यश्रावणं करोमि तदा त्वया वाच्यं यद्धर्मबुद्धिश्चौर इति । तथानुष्ठिते प्रत्यूषे पापबुद्धिः स्नात्वा धर्मबुद्धिपुरःसरो राजपुरुषैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
　द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
　धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ४०५ ॥

तत्कथयत वनदेवता आवयोर्यश्चौर इति । अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच । भो धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम् । तदाकर्ण्य सर्वे राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिवार्य वह्निना संदीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिञ्शमीकोटरेऽर्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन्पापबुद्धिपिता निश्चक्राम । ततस्तैः सर्वैः पृष्टः सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं निवेदयामास । अथ ते राजपुरुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्येदमूचुः । अहो साध्विदमुच्यते ।

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।
पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलेन हता बकाः ॥ ४०६ ॥

धर्मबुद्धिः प्राह । कथमेतम् । ते प्रोचुः ।

कथा २०.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुबकसनाथो वटपादपः । तस्य कोटरे

कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च बकबालकानजातपक्षानपि सदैव भक्षयन्कालं नयति । अथैको बको भक्षितशिशुवैराग्यात्सरस्तीरमासाद्य बाष्पपूरप्लुतलोचनोऽधोमुखस्तिष्ठति । तं च तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच । माम किमेवं रुद्यते भवताद्य । स आह । भद्र किं करोमि । मम मन्दभाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः । दुःखितोऽहं तद्दुःखेन । तत्कथय मे यद्यस्ति कश्चिदुपायस्तद्विनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरकश्चिन्तयामास । अयं तावतदस्मत्सहजवैरी । तथोपदेशं प्रयच्छामि सत्यानृतं यथान्येऽपि बकाः सर्वे संक्षयमायान्ति । उक्तं च ।

नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं सुनिर्दयम् ।
तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥ ४०७ ॥

आह च । माम यद्येवं तन्मत्स्यमांसशकलानि नकुलस्य बिलद्वारात्सर्पकोटरं यावत्प्रक्षिप यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विनाशयति । अथ तथानुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेऽपि तद्वृक्षाश्रयाः सर्वे बकाश्च शनैः शनैर्भक्षिताः ।

अतो वयं ब्रूम उपायं चिन्तयेदिति ॥

तदनेन पापबुद्धिनोपायश्चिन्तितो नापायः । तस्य प्राप्तं फलम् । एवं मूढ त्वयाप्युपायश्चिन्तितो नापायः । पापबुद्धिवत् । तन्न चासि त्वं सज्जनः केवलं पापबुद्धिरसि ज्ञातो मया स्वामिनः प्राणसंदेहानयनात् । प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यं च । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यत्नादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम् ।
यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥ ४०८ ॥

तद्यदि त्वं स्वामिनं एनां दशां नयसि तदस्मद्विधस्य का गणना तस्मान्ममासन्नेन भवता न भाव्यम् । उक्तं च ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।
राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४०९ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा २१.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः । स च द्रव्यक्षयाद्देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान्भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।
तस्मिन्विभवहीनो यो वसेत्स पुरुषाधमः ॥ ४१० ॥

तथा च ।

येनाहंकारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।
दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः ॥ ४११ ॥

तस्य च गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलासीत् । तां च कस्यचिद्वणिजो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्वा पुनस्तदेव स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच । भोः श्रेष्ठिन्दीयतां मे सा निक्षेपतुला । स आह । भो नास्ति सा त्वदीया तुला । मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह । भोः श्रेष्ठिन्नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैर्भक्षितेति । ईदृगेव संसारः । न किंचिदत्र शाश्वतमस्ति । परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच । वत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति । तद्गम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति । अहो साध्विदमुच्यते ।

न भक्त्या कस्यचित्कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः ।
मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४१२ ॥

तथा च ।

अत्यादरो भवेद्यत्र कार्यकारणवर्जितः ।
तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामे सुखावहा ॥ ४१३ ॥

अथासौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक्स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलयाच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्टश्च तेन वणिजा भो अभ्यागत तत्कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गत इति । स आह । नदीतटात्स श्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह । मिथ्यावादिन्किं क्वचिच्छ्येनो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामीति । स आह । भोः सत्यवादिन्यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण प्रयोजनम् । एवं विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ । तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच । भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । मम शिशुरनेन चौरेणापहृतः । अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः । भोः समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः । स आह । किं करोमि । पश्यतो मे नदीतटाच्छ्येनेनापहृतः शिशुः । तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः । भो न सत्यमभिहितं भवता । किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति । स आह । भो भोः श्रूयतां मद्वचः ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।
राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४१४ ॥

ते प्रोचुः । कथमेतत् । ततः श्रेष्ठी सभ्यानामादितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास । तत्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं संबोध्य तुलाशिशुप्रदानेन संतोषितौ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि तुलां लोहसहस्रस्येति ।

तन्मूर्ख संजीवकप्रसादमसहमानेन त्वयैतत्कृतम् । अहो साध्विदमुच्यते ।

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभं दुर्भगा
दातारं कृपणा ऋजूननृजवो वित्तान्वितं निर्धनाः ।
वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो
नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खा जनाः ॥ ४१५ ॥

तथा च ।

मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः ।
व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ४१६ ॥

तन्मूर्ख त्वया हितमप्यहितं कृतम् । उक्तं च ।

पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।
वानरेण हतो राजा विप्राश्चौरेण रक्षिताः ॥ ४१७ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा २२.

कस्यचिद्राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरोऽङ्गसेवकोऽन्तःपुरेऽप्यप्रतिषिद्धप्रसरोऽतिविश्वासस्थानमभूत् । एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरे व्यजनं नीत्वा वायुं विदधति राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मक्षिकोपविष्टा । व्यजनेन मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानापि पुनःपुनस्तत्रैवोपविशति । ततस्तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीव्रं खड्गमादाय तस्या उपरि प्रहारो विहितः । ततो मक्षिकोड्डीय गता परं तेन शितधारेणासिना राज्ञो वक्षो द्विधा जातं राजा मृतश्च । तस्माच्चिरायुरिच्छता नृपेण मूर्खोऽनुचरो न रक्षणीयः॥अपरमेकस्मिन्नगरे कोऽपि विप्रो महाविद्वान्परं पूर्वजन्मयोगेन चौरो वर्तते । तस्मिन्पुरेऽन्यदेशादागतांश्चतुरो विप्रान्बहूनि वस्तूनि विक्रीणतो दृष्ट्वा चिन्तितवान् । अहो केनोपायेनैषां धनं लभे । इति विचिन्त्य तेषां पुरोऽनेकानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि चातिप्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वासमुत्पाद्य सेवा कर्तुमारब्धा । अथवा साध्विदमुच्यते ।

असती भवति सलज्जा क्षारं नीरं च शीतलं भवति ।
दम्भो भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः ॥ ४१८ ॥

अथ तस्मिन्सेवां कुर्वति तैर्विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि । ततस्तानि जङ्घामध्ये तत्समक्षं प्रक्षिप्य स्वदेशं प्राति

गन्तुमुद्यमो विहितः । ततः स धूर्तविप्रस्तान्विप्रान्गन्तुमुद्यतान्प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलितमनाः संजातः । अहो धनमेतन्न किंचिन्मम घटितम् । अथैभिः सह यामि । पथि क्वापि विषं दत्त्वैतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि । इति विचिन्त्य तेषामग्रे सकरुणं विलप्येदमाह । भो मित्राणि यूयं मामेकाकिनं मुक्त्वा गन्तुमुद्यताः । तन्मे मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं भवद्विरहनाम्नैवाकुलं संजातं यथा धृतिं क्वापि न धत्ते । ततो यूयमनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत । तद्वचः श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्तास्तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः । अथाध्वनि तेषां पञ्चानामपि पल्लीपुरमध्ये व्रजतां ध्वाङ्क्षाः कथयितुमारब्धाः । रे रे किराता धावत धावत । सपादलक्षधनिनो यान्ति । एतान्निहत्य धनं नयत । ततः किरातैर्ध्वाङ्क्षवचनमाकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलोलिताः परं धनं किंचिन्न लब्धम् । तदा तैः किरातैरभिहितम् । भोः पान्थाः पुरा कदापि ध्वाङ्क्षवचनमनृतं नासीत् । ततो भवतां संनिधौ क्वापि धनं विद्यते तदर्पयत । अन्यथा सर्वेषामपि वधं विधाय चर्म विदार्य प्रत्यङ्गं प्रेक्ष्य धनं नेष्यामः । तदा तेषामीदृशं वचनमाकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि चिन्तितम् । यदैषां विप्राणां वधं विधायाङ्गं विलोक्य रत्नानि नेष्यन्ति तदापि मां वधिष्यन्ति ततोऽहं पूर्वमेवात्मानमरत्नं समर्प्यैतान्मुञ्चामि । उक्तं च ।

मृत्योर्बिभेषि किं बाल न स भीतं विमुञ्चति ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ४१९ ॥

तथा च ।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागं करोति यः ।
सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

इति निश्चित्याभिहितम् । भोः किराता यद्येवं ततो मां पूर्वं निहत्य विलोकयत । ततस्तैस्तथानुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्यापरे चत्वारोऽपि मुक्ताः ॥

अतोऽहं ब्रवीमि पण्डितोऽपि वरं शत्रुरिति ।

अथैवं संवदतोस्तयोः संजीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुर्वसुंधरापीठे निपपात । अथ तं गतासुमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्गुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच । भो अयुक्तं मया पापेन कृतं संजीवकं व्यापादयता यतो विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरं कर्म । उक्तं च ।

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४२१ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः । तत्किं कथयिष्यामि तेषामग्रतः ।

उक्तं च ।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।
न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ ४२२ ॥

एवंविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह । देव कातरतमस्तवैष न्यायो यद्द्रोहकारिणं शष्पभुजं हत्वेत्थं शोचसि । तन्नैतदुपपन्नं भूभुजाम् । उक्तं च ।

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो भार्याथवा सुहृत् ।
प्राणद्रोहं यदा गच्छेत्तं घ्नतो नास्ति पातकम् ॥ ४२३ ॥

तथा च ।

राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी
स्त्री चावशा दुष्टमतिः सहायः ।
प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी
त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४२४ ॥

अपि च ।

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४२५ ॥

एवं तेन संबोधितः पिङ्गलकः संजीवकशोकं त्यक्त्वा दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ॥

॥ समाप्तं चेदं मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रम् ॥

NOTES.

P. 1, L. 1,—शारदा is a name of Sarasvatî, the goddess of eloquence.

2.—महाकवि, 'a great poet,' such as Kâlidâsa, the author of the Raghuvans'a, the Kumârasambhava, and the Meghadûta; Mâgha, the author of the S'is'upâlavadha; etc.

3.—Metre of s'l. 1: Âryâ.

3.—अर्थशास्त्र, a book containing practical precepts or moral tales on conduct in life, especially such conduct as tends to the increase of one's prosperity.

3.—इदम्, 'this,' *i. e.*, what is told in the Panchatantra.

5.—तद्यथा, 'this (is) as (follows),' 'namely'; तद्यथानुश्रूयते, 'it is namely heard,' 'it is namely reported,' 'we are namely told' (that there was in the southern country, etc.)

5.—अस्ति, historical Present, 'there was.'

6.—सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः 'a wishing-tree for the multitude of all supplicants.'

6.—प्रवरनृप; other noble princes paid homage to Amaras'akti by prostrating themselves at his feet, which therefore are said to have been covered with the rays issuing from the diadems of those princes.

7.—पारं गम् 'to go to the extreme end of, to master completely.'

13.—It is better that a son should die, or that no son at all should be born, than that a son should be stupid.

14.—स्वल्पदुःखाय *scil.* भवतः; 'to be to very little pain, to cause very little pain.'

15.—Metre of s'l. 3: S'ikhariṇî.

15.—वरम्—न 'better—than;' वर, being derived from root वृ 'to select, to choose,' means originally 'selection, choice, what is chosen,' and expressions like वरं कन्या नाविद्वांस्तनयः ought therefore properly to be translated ('if one has the choice between a girl and an ignorant son) a girl is chosen, not an ignorant son,' which may then be expressed more freely by 'a girl is better than an ignorant son.'

16.—जातप्रेतः a Karmadhâraya-compound ; see Grammar § 553; 'first born and afterwards deceased;' cf. p. 18, 1. संमानितविमानिताः.

18.—रूपद्रविणगुण 'beauty, wealth and (other) excellencies.'

20.—कोऽर्थः with the Instr., 'what is the advantage of, what is the use of.'

22.—पञ्चशती f., instead of the usual n. पञ्चशतम्.

24.—द्वादशभिर्वर्षैः 'in twelve years'; the Instr. denotes the period of time necessary for the completion of anything; cf. p. 2, 1. 16, मासषट्केन; 5, 19, कतिपयैरहोभिः; 26, 3 स्वल्पैरेवाहोभिः etc.

24.—श्रूयते 'it is heard, it is studied, it is learnt.'

P. 2, L. 1.—चाणक्यादीनि; Chânakya is famous as the author of a code of practical precepts on conduct in life, and as a writer on the principles of government. It was chiefly by his assistance that Chandragupta obtained the sovereignty of India; cf. M. Müller, A History of Ancient Sanskrit Literature, p. 281, etc.

1.—वात्स्यायनादीनि *scil.* श्रूयन्ते; Vâtsyâyana is known as the author of a work entitled *Kâmasûtra*, 'Institutes of love,' which is still extant.

6.—Metre of s'l. 5 : Upajâti.

6.—किल, 'certainly,' 'as everybody knows or admits.'

9.—Supply गृह्यते. It is a well-known story that there are two kinds of swans, the common kind, and a superior kind which lives in paradise and only rarely appears on earth. To ascertain whether a swan belongs to one or the other class, a vessel containing milk and water mixed should be placed before it; a swan of the superior class is supposed to be able to separate the milk from the water and to drink the former alone, leaving the water behind.—यथा would have been sufficient, without इव.

11.—तु makes the request more urgent; cf. p. 39, 28.

11.—नूनम् 'surely, in all probability.'

12.—स राजा 'the king;' the pronoun तद् is frequently used like the English article; cf. l. 15 तं राजानम्, 17 तां ब्राह्मणस्यासंभाव्यां प्रतिज्ञाम्, etc.

16.—मासषट्केन; cf. p. 1, l. 24.

18.—असंभाव्य 'inconceivable, incredible.'

20.—अपि 'on the other hand, in his turn.'

21—अपरीक्षितकारक is properly an adjective, meaning 'one who does anything inconsiderate;' as the title of a तन्त्र of the Panchatantra however, it becomes, like मित्रभेद and लब्धप्रणाश, a neuter substantive, and we read therefore at the commencement of the fifth book अपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम्, 'the fifth book,' entitled "the doer of inconsiderate things, 'the inconsiderate man."

21.—चेति; च occurs occasionally after a Dvandva-compound, where it is, strictly speaking, superfluous, because its sense is expressed already by the compound.

21.—तन्त्राणि is the object both of रचयित्वा and of पाठिताः.

24.—किं बहुना 'what with more? what need I say more? in short.'

P. 3, L. 1.—मित्रभेद, 'the separation of friends,' is a masculine, but when referred to तन्त्रम् it becomes a neuter, 'the first book,' entitled "the separation of friends"; cf. लब्धप्रणाशम् and अपरीक्षितकारकम् at the beginning of the fourth and fifth Tantras; and such titles as अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम्, etc.

4.—तद्यथानुश्रूयते, cf. p. 1, 5.

5.—वर्धमानकः; in the following he is called Vardhamâna; cf. p. 5, 4; 25, 21.

7.—चिन्तनीयाः कर्तव्याश्च 'to be devised and carried out.'

9.—अर्थमेकम् 'wealth alone, wealth exclusively.'

13.—'Which by the needy is not sung of the rich,' *i. e.*, which, the needy do not ascribe to the rich.

14.—धनिनां परोऽपि 'even a stranger if he be one of the rich, *i. e.* if he be rich.'

20.—स्युः कार्याण्यखिलान्यपि, *scil.* वित्तात्; as the organs of sense are dependent on eating, so are all actions on wealth, *i. e.* they do not succeed without it.

22.—श्मशानमपि सेवन्ते 'frequent even burial-grounds,' *i. e.*, they will endure the worst horrors imaginable, if by doing so they can only satisfy their greediness.

23.—दूरतः 'from afar, far away.'

24.—Metre of s'l. 10: Âryâ.

P. 4, L. 2.—विद्योपार्जना 'acquisition of knowledge,' with the view of obtaining a livelihood by one's learning.

3.—Construe वाणिज्येनार्थलाभोऽतिरस्कृतः स्यात्.

4.—Metre of s'l. 11 : S'ikhariṇî.

5.—सेवनविधि means here the attendance on a Guru for the sake of being instructed by him; it is called प्रचुरगहन 'rich in impenetrable or impervious passages' because it is fraught with many difficulties.

6.—परकरगतग्रन्थिशमनात् 'because it makes an end of one's purse (properly, the knot in which one's money is tied up), which has gone (by it) into another man's hands.'

7.—परम has here the meaning of a comparative, 'more excellent, superior.'

8.—उपायः 'a means, a real means, best means.'

9.—तदन्यः = तस्मादन्यः, तस्माद्भिन्नः.

11.—गोष्ठिककर्मन् is said to mean 'the transaction of business for a company;' मिथ्याक्रय 'false price.'

13.—पण्यम्; cf. the explanation of उपायः in l. 8.

16.—म्रियते 'he dies,' *i. e.* if he dies.

17.—Metre of s'l. 15, 16, and 17: Âryâ.

23.—The Kirâtas are a barbarous mountain tribe; originally Kshatriyas, they are supposed to have become S'ûdras by their neglect of all religious rites.

27.—मथुरा N. of an ancient famous town, now called Mattra; it is situated near Agra, on the right bank of the river Yamunâ, *i. e.*, the modern Jamna.

P. 5, L. 1.—मङ्गलवृषभ 'a bull with auspicious marks,' such as particular marks on the forehead or breast, or a tail that reaches down below the knee, etc.

3.—पङ्कपूर 'a great quantity of mud, deep mud;' कलितचरण 'broken-legged.'

10.—स्वल्पात् 'from or by a very little,' *i. e.* by sacrificing very little.

12.—नीत्वा 'having led or taken,' *i. e.* 'together with,' San-

skṛit Gerunds may often in English be rendered by prepositions; cf. p. 29, 27 उद्दिश्य 'towards;' 38, 21 मुक्त्वा 'except;' 44, 15; 64, 15; 76, 24; 89, 22; 91, 11; etc.

15.—वह्निना संस्कृ 'to hallow by fire, to burn solemnly.'

16.—वृषोत्सर्ग 'the setting free of a bull.' At the death of a person his relations set a bull free and allow it to roam about at liberty till it dies; it is recognised by a particular sign put on its back, and nobody touches it from the time of its liberation.

17.—आयुःशेषता is a secondary noun derived from the Bahuvrîhi-compound आयुःशेष.

19.—हरवृषभ 'the bull of Hara, *i. e.*, S'iva,' the bull being the vehicle of S'iva.

21.—आस्ते. The rt. आस् 'to sit' employed with the Participle of another verb denotes the continuity of the action expressed by the Participle; प्रगर्जन्नास्ते 'he bellows continually.'

22.—Metre of s'l. 20=s'l. 323: Vans'astha.

25.—कृतप्रयत्न 'one for whose sake efforts are being made, well taken care of.'

P. 6, L. 1.—आकार 'the countenance, the expression of the face as indicating the disposition of the mind.'

3.—Two MSS. from Gujarât read काकरवर्गैः instead of काकरवाः. काकरवर्गौ मध्यमवर्गः। किंवृत्ता वनान्तस्थानवासिनः। उत्तममध्यमाधमास्त्रय इति ॥

5.—मन्त्रयतः; the verb मन्त्र is usually conjugated in the Âtmanepada only.

10.—अव्यापार 'not-business,' *i. e.*, a business or occupation that does not concern one.

19.—अत्रान्तरे = अस्मिन्नन्तरे, literally 'in this interval,' on that occasion, meanwhile, then.

20.—यथेच्छया occurs several times for the more usual and correct form यथेच्छम्; it seems to have been formed incorrectly on the analogy of स्वेच्छया.

22.—स्वस्थानाचलितकीलकेन 'by the wedge moved from its place,' *i. e.*, in consequence of the wedge being removed from its place.

24.—भक्षितशेष, a Tatpurusha-compound, 'remaining from what has been eaten,' remaining after we have eaten.

P. 7, L. 1.—Metre of s'l. 22: Vaitalîya. The two Ablatives in this line denote the cause (हेतु) why, or, which is here the same, the object (प्रयोजन) to attain which, people attend on princes.

4.—जीवति ' he lives,' *i. e.*, he really lives, his existence only deserves to be called life.

6.—Metre of s'l. 24: Vasantatilakâ.

7.—आर्यगुण ' a noble quality.'

13.—जातु 'at all, ever;' किं जातु 'what is the use at all? whatever can be the use?'

16.—वा ' or ' makes the question more urgent and general by opposing it to some assumption made by the speaker but not necessarily expressed by him; as in the present case '(every person that has died is born again) or who is not born again?' वा may then be translated by 'I should like to know, possibly' etc.; को वा ' who possibly?'

17.—जात:; cf. the explanation of जीवति p. 7, 4.

17.—अन्वयाधिकम् = अन्वयादधिकम्.

19.—Metre of s'l. 28: Âryâ.

22.—The two adjectives in this line refer both to जलदाः and to सज्जनाः; स्तिमित means ' wet, moist,' and 'fixed, steady.'

24.—Metre of s'l. 30 and 31: Âryâ.

25.—महतामपि यो गुरुर्भवति ' who is an object of respect even for great men.'

P. 8, L. 6.—स्थायीभू; see Grammar, § 489.

11.—Metre of s'l. 35: Vasantatilakâ.

12.—असंस्कृत ' one who has not undergone or performed the sacred ceremonies prescribed for a man of the three first castes.'

25.—कियती मात्रा literally 'how great a measure?' How great a measure is a king for the wise, *i. e.*, what account do wise men m[illegible] of a king? Cf. p. 39, 28 कियन्मात्र; 65, 18 का मात्रा; 71, 17.

26.—परा गतिः 'a high path, a high or exalted position.'

27.—मलय is the name of a mountainous range on the western coast of the Indian peninsula on which the best sandal-wood

trees grow.—अन्यत्र with the Ablative of मलय, and without विना, would have been sufficient and more usual in the older language.

P. 9, L. 1.—White umbrellas are given as a mark of honour.

2.—भूपतौ; see Grammar, § 139.

8.—Metre of s'l. 43: Vans'astha.

11.—परेङ्गितज्ञानफलाः is a Bahuvrîhi-compound.

12.—मनुः; cf. Manu Dharmas'âstra VIII., 26.

18.—The Pâṇḍavas resolved in the thirteenth year of their exile to go to the city of king Virâṭa and to enter into his service. On this occasion their priest Dhaumya told them how servants ought to conduct themselves. Cf. Virâṭaparvan 89, etc.

20.—चि with prep. वि, 'to collect, to gather, to gather fruit or flowers from.'

22.—'According to a special saying, that must be understood to be service which is good for one's master,' *i. e.*, he is a good servant who has his master's welfare at heart. With वाक्यविशेषतः cf. वाक्यतः in s'l. 366.

24.—S'l. 47 nearly = s'l. 350.

27.—कालान्तरादपि 'even after an interval of time,' *i. e.*, even if it be only after the lapse of some time.

P. 10, L. 2.—अनात्मसंपन्न, = अनात्मवत् = अजितेन्द्रिय.

6.—अर्क N. of a plant which, though frequently used in medicine, is supposed to possess some dangerous qualities.

9.—जीव 'live'; the Marâṭhî particle जी 'expressing assent from an inferior' appears to be a corruption of this Sanskṛit word.

12.—अङ्गे 'on his own body.'

15.—Supply यः from the context. For the usual conjugation of क्रम् see Grammar § 248.

19.—यः पश्येत् 'he who can look upon or consider.'

20.—वृथाकार, a Bahuvrîhi-compound, 'one whose form or appearance is vain or only an illusion.'

25.—वदताम् 'of those that speak or converse,' *i.e.*, when people converse with one another.

27.—Metre of s'l. 61 : Upajâti.

27.—अपायसंदर्शनज 'arising from the appearance (or employment) of inadequate or futile means'; उपायसंदर्शनज 'arising from the appearance (or employment) of adequate or successful means.'

P. 11, L. 1.—'Some creatures (excellence lies) in their voice, like (that of) parrots, others' (excellence lies) in their heart, like (that of) mutes, and others' again in heart and voice; (however this may be,) good speeches (always) bound beautifully, *i. e.*, they are successful or effective.'

4.—निषेवता; the rt. सेव् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

9.—The adjectives in s'l. 64 and 65 refer both to राजानः and to पर्वताः and पन्नगाः.

12.—मन्त्रसाध्य 'to be mastered by counsels, or by incantations.'

14.—दुष्यति 'it becomes defiled or sullied.'

16.—The glory or high position of a king, when once attained, remains a long time with him, as water does in a reservoir.

18.—तम् (*scil.* भावम्) अनुप्रविश्य; विश् with prep. अनुप्र means 'to enter into after,' भावमनुप्रविश् 'to enter into the nature of somebody else, to assume the nature of, to adapt or accommodate one's self to'; cf. अनुप्रवेश p. 75, 5.

19.—नयेत् requires for its object तं तम्, which, like तस्य तस्य, refers to the preceding यस्य यस्य.

20.—'The good conduct of dependants consists in their compliance with the ideas of their master.'

22.—Metre of s'l. 70 : Âryâ ; observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

23.—अमन्त्रतन्त्र is a Bahuvrîhi-compound, 'void of incantations and spells.'

28.—द्वितीयमण्डलवर्ती; cf. p. 6, 3.

P. 12, L. 1.—तस्य depends on the following उपरि.

4.—अस्माभिः प्रयोजनं नास्ति 'we are of no use, we are not wanted'; cf. l. 5, सर्वैरपि प्रयोजनम्; l. 8. तृणेन कार्यं भवति; p. 14, 18. अन्नैः प्रयोजनं (नास्ति), etc.

5.—सर्वैरपि; अपि employed after words expressing number

conveys the notion of totality, 'all together, all persons not excepting even one'; cf. p. 17, 9. सर्वोऽपि परिग्रहः; p. 21, 10. द्वयोरप्यावयोः; p. 36 11. त्रयाणामपि; etc.

6.—Metre of s'l. 71: Upajâti.

9.—किमङ्ग=किं पुनः 'how much more.'

11.—तथापि; the reasoning of Damanaka when fully expressed would appear to be this: 'nevertheless we are not the less fitted for the position which we ought to hold, and it is not just in your Majesty to keep us out of it.'

14.—प्रभवामीति 'because one knows that one has the power' (to employ one's servants or ornaments in any way one likes).

19.—Metre of s'l. 74: Âryâ.

19.—समीयते 'to be treated as an equal,' is a nominal verb derived from सम.

20.—धुरि युज् 'to appoint to a high or honourable position.'

20.—त्रिभिः 'from three causes'; there is here a change in the construction; one would have expected त्रय एतेऽर्थपतिं त्यजन्ति भृत्याः.

24.—Metre of s'l. 75: Drutavilambita.

P. 13, L. 2.—विद्यमानगतिः 'possessed of a resource or refuge,' *i. e.*, if any other course is open to him; cf. s'l. 320.

3.—Construe येषां बुद्धिः काचे 'मणिरयम्' मणौ च 'काचोऽयम्' इति प्रवर्तते.

8.—The very words show that the position of 'master' and 'servant' rests on mutuality.

14.—निःस्नेह 'not treated affectionately'; स्नेह has the double meaning of 'oil' and 'affection.'

15.—S'l. 83 = s'l. 352.

17.—भृत्याः is the predicate.

P. 14, L. 3.—साङ्ग्रामिकीं वार्तां भविष्याम् 'a future warlike rumour,' a rumour that a war is imminent.

7.—Observe the hiatus in चर्म इवाहितम्.

8.—समीहता; the rt. ईह् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

11.—Metre of s'l. 94: S'ârdûlavikrîḍita.

11.—कृमिजम्=कृमेर्जातम् and from this जातम् or जातः or जाता has to be supplied for the following Ablative cases, सुवर्णमुपलाज्जातम्, दूर्वा गोरोमतो जाता, etc.; cf. p. 20, 6.

14.—किं जन्मना 'what does birth matter?'

15.—The two adjectives अपकारिणि and हितकृत् indicate the reasons for which a mouse is killed and a cat valued.

18.—प्रयोजनम्, *scil.* नास्ति.

20.—माम् is the object both of विद्धि and of अवज्ञातुम्.

27.—ऐकान्तिके = एकान्ते.

P. **15**, L. 6.—सविलक्षस्मितम् 'with a smile of embarrassment.'

8.—Metre of s'l. 100 : Upajâti.

11.—महतोऽनुरोधात् 'after great or due consideration,' *i. e.*, after having well considered the nature of the people around him, the wise man either confides in or distrusts them according to the estimate which he has formed of them.

14.—Metre of s'l. 101 : Âryâ; cf. s'l. 341.

15.—अनुपचर्य 'one who need not be waited on, or who does not exact much attention; unpretending, unselfish.'

19.—शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भवितव्यम् 'his prowess must be corresponding with his voice.' Whenever the verbal Adjective of भू 'to be' is used impersonally, and when consequently its subject (in this case पराक्रम) stands in the Instr., the predicate (शब्दानुरूप) also is put in the Instr.; cf : p. 25, 23 त्वया मत्समीपवर्तिना भाव्यम्; 31, 5; 88, 25, etc.

27.—Construe अत्युत्कटे च रौद्रे च महीनाथे शत्रौ प्राप्ते यस्य, etc.

P. **16**, L. 1.—Metre of s'l. 104 and 105: Âryâ.

10.—प्रताप has the double meaning of 'heat' and 'prowess.'

10.—यो दृढत्वं न गच्छति 'he who does not go to firmness,' *i. e.* he who does not prove firm.

14.—ज्ञातम्=शङ्कितम्.

15.—यावत् 'until.'

21.—यावन्न-तावत् 'as long as not,' *i. e.* before.

P. **17**, L. 3.—महद्भोजनम् is not a compound; see Grammar, § 555.

4.—परिपूरितं भविष्यति 'it will be filled,' *i. e.*, it will turn out to be filled; it is filled, as I shall find out.

6.—दारुशेष is a Bahuvrîhi-compound; 'seeing that that (thing before him) contained (besides the leather with which it was covered) only wood.'

12.—Metre of s'l, 110 : Âryâ.

16.—किं...कृत्याकृत्यमस्ति 'what is to be done and not to be done?'

i. e. when he has once received his master's orders, a good servant has no choice left whether he should or should not do his master's bidding.

19.—आहेय, from अहि, 'belonging or relating to a snake.'

P. 18, L. 1.—संमानितविमानिता: 'first honoured and afterwards disgraced;' cf. p. 1, 16 जातप्रेत:.

2.—Supply ते.

3.—वेत्तुम्; the regular form is वेदितुम्.

3.—अन्यत्स्थानान्तरम्; अन्य and अन्तर are occasionally employed both when either of the two would have been sufficient; in this case either अन्यत्स्थानम् or स्थानान्तरम् would have sufficed.

5.—वध्यन्ते, epic form for the more regular हन्यन्ते. See Grammar, page 170.

5.—दितेर्गर्भै: 'the descendants of Diti,' *i. e.* the Daityas.

11.—अनेनैतस्य संधिविग्रहद्वारेण; these two Instrumental cases are co-ordinate; the former expresses the general, the latter the special means by which Damanaka hopes to bring the lion into his power; 'hereby (*i. e.* by the fact that Sanjîvaka has come here, that I have been sent to him, etc.) Pingalaka will come into my power, by means of my uniting and setting him at variance with this (Sanjîvaka).'

14.—मन्त्रिणाम् depends on the preceding वाक्ये.

22.—स्वामिप्रसादात् 'by Your Majesty's leave.'

23.—सत्यं दृष्टं भविष्यति 'will he really be seen?' *i. e.* will it really turn out to be true that he has been seen? Have you really seen him?

26.—विनश्येत; the rt. नश् is usually conjugated in the Parasmaipada only.

P. 19, L. 3—विशेषो भूपते: 'the difference between a king' *scil.* and the gods.

5.—दीनोपरि; the prep. उपरि is frequently compounded with the noun depending on it; cf. the Marâṭhî postposition वर. Verbs meaning 'to be angry with' usually govern the Dative case.

7.—Metre of śl. 122: Vanśastha.

12.—Metre of śl. 123: Vasantatilakâ.

15.—तुल्ये बले 'equal strength,' *i. e.* 'persons of equal strength.'

17.—नियोजयामि, *scil.* एनम्.

20.—तद्—यथा ; one would have expected either नतत्कार्यं शस्त्रैः संसिद्धिमभ्येति यद्बुद्ध्या प्रसाधितम्, or न कार्यं शस्त्रैः...संसिद्धिं तथाभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम्.

24.—तम् *viz.* संजीवकम्.

27.—फलेन ज्ञास्यसि 'you will learn by the result' (of not obeying his commands).

P. **20**, L. 3.—आत्मीयस्वामिसकाशात्प्रसादः कारयितव्यः; this would in classical Sanskṛit have been expressed by आत्मीयस्वामी प्रसादं कारयितव्यः; cf. the same construction below l. 19 स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापयितव्या.

6.—समुद्रस्य गिरेरपि; supply पर्यन्तः from भूमिपर्यन्तः; cf. a similar construction, p. 14, 11.

10.—इति belongs to the words भगवतो...वृषभः and indicates that these words contain the reason for the preceding statement न तत्प्राकृतं सत्त्वम्; 'this is not a common animal, being the bull who is the vehicle of S'iva.'

11.—कालिन्दी = यमुना.

15.—यद् often introduces a direct speech; cf. p. 36, 18; 40, 20; 73, 13; 84, 6; 87, 6.

15.—चण्डिका is a name of the wife of S'iva who has a lion for her vehicle.

19.—स्वामिनः...दापयितव्या; cf. above l. 3.

22.—याचयित्वा; the derivative is used here and elsewhere in the sense of the primitive verb; the agent of 'the asking' is the same as the agent of आनीयताम्, *i. e.* Damanaka.

24.—The four adjectives in this line refer both to मन्त्रिभिः and to सुस्तम्भैः in l. 25.

27.—S'l. 127 = śl. 381.

28.—को वा; cf. p. 7, 16.

P. **21**, L. 3.—धन्यतरो मम 'luckier than I.' In later Sanskṛit the Genitive is sometimes used after the comparative degree, instead of the Ablative.

5.—संमान, generally masc., is here and elsewhere used as a neuter noun. Sometimes it is written, incorrectly, सन्मान.

9.—वि-चर् 'to act' (according to one's own judgment).

9.—सर्वां राज्यधुरम् depends on उद्धरिष्यामि.

13.—घ्नन्ति, *scil.* नृपजाः.

15.—पूजयते; the rt. पूज् is usually conjugated in the Parasmaipada.

19.—वर्धमानम्, the modern Burdwan.

24.—Metre of śl. 131: Mâlinî.

26.—समाने 'equal' in both cases, whether one act for the benefit of the king, or for that of his subjects.

P. 22, L. 5.—तेन, *viz.*, दन्तिलेन.

8.—चिन्तयन्नास्ते; cf. p. 5, 20.

9.—शक्यमिति, *scil.* चिन्तयन्नास्ते.

10.—Metre of śl. 132: Âryâ.

17.—स्वगतम् *scil.* आह.

18.—दृष्टा भविष्यति, cf. p. 18, 23.

21.—तदभ्यासात् 'because he is familiar with it, because it is constantly in his mind.'

P. 23, L. 1—Metre of śl. 136: S'ârdûlavikrîḍita.

1.—स्मित has the double meaning of 'smiling' (referring to अधर), and 'blown' (referring to पाटल); the whole स्मितपाटलाधरस्य is a Bahuvrîhi-compound.

3.—दूरोदारचरित्रचित्रविभव 'one who is a stranger to noble conduct (but) possesses manifold wealth.'

4.—परमार्थतोऽर्थवदिव 'significant, as it were, in the truest sense of the word.'

12.—स्वल्पानि सुगुरूण्यपि 'be they ever so insignificant or difficult.'

13.—कृतैः *viz.* वाक्यैः or कृत्यैः.

19.—पुमानित्येव 'for no other reason than because he is a man.'

21.—दशालम्बी 'hanging down (*i. e.* dragged along on the ground) with the skirt.'

22.—रक्त has the double meaning of 'red' and 'attached.'

27.—Metre of śl. 146: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 24, L. 3.—Metre of śl. 147: S'âlinî.

6.—राजा मित्रम्; here the construction is changed; in accordance with the preceding one would have expected राज्ञि मैत्र्यम्, but this would have offended against the metre.

17.—नो गुणी *scil.* आप्नोति.

23.—कृतसंमान is a Bahuvrîhi-compound.

27.—योगनिद्रां गतस्य राज्ञः might depend on संमार्जनक्रियाम् 'cleaning for the king,' etc., but it would seem that here as in other

passages the Genitive is used absolutely, = योगनिद्रांगते. रात्रि ; cf. p. 29, 10 ; 32, 25 ; 35, 3 ; 47, 14 ; 73, 9 ; 87, 23 ; 90, 13 ; 92, 9.

P. **25**, L. 6.—परवश 'being in the power of another,' *i. e.* in this case, under the influence of sleepiness.

6.—आजन्म ; the prep. आ is prefixed to nouns and forms with them adverbial compounds, denoting either the limit conclusive, as *e. g.* in आमरणम् 'until death,' or the limit inceptive, as *e. g.* in आजन्म 'from birth.'

9.—न संभाव्यते 'it is not considered likely, it is not likely.'

16.—स संजीवकः 'that Sanjîvaka (of whom I have told you before).'

19.—उपरि दत्त्वा ; cf. p. 12, 2.

21.—वर्धमानेन सह वियोगः 'separation *from* Vardhamâna'; words denoting separation are often construed like words denoting union ; cf. p. 40, 9 ; 60, 13 ; 64, 5.

28.—अनुभवन्नास्ते ; cf. p. 5, 20.

P. **26**, L. 1.—संगत is used here as a substantive, 'meeting with, acquaintance, friendship.'

2.—ईक्षते = प्रतीक्षते.

3.—स्वल्पैरेवाहोभिः 'in a very few days;' cf. p. 1, 24.

7.—कांदिशीक derived from the interrogative pronoun किम् and दिश् ('to which region'?) means 'running away in all directions.'

12.—वृत्तिभङ्गात् 'in consequence of the loss of a livelihood.'

17.—सामादिभिरुपायैः ; उपाय is a stratagem or means to be employed by statesmen and others eager for success; four such means are usually enumerated, *viz.* भेद 'sowing dissension' (among one's enemies), दण्ड 'open force,' सामन् 'negotiation,' and दान 'bribery'; cf. p. 57, 23 ; 75, 6.

18.—S'l. 155-157 form one sentence.

25.—Sense of s'l. 158: The world would perish if the plans of serpents, of the wicked, and of robbers did succeed.

27.—Metre of s'l. 159 : S'ârdûlavikrîḍita.

27.—शम्भु is one of the names of S'iva; his wife Durgâ is the daughter of the mountain Himavat ; Gaṇapati, the god of wisdom, and Kârttikeya, the god of war, who tore asunder the mountain Krauncha, are his sons. The serpent is sacred to S'iva himself, the lion to Durgâ, the mouse to Gaṇapati, and the peacock to Kârttikeya.

P. 27, L. 2.—'How should such (strife and hostility) not be in another's (house), for it is, as every one knows, the nature of the world.' स्वरूप = स्वभाव.

7.—स्वदोषनाशाय 'for the destruction of one's own guilt,' *i. e.*, in order not to incur personally any guilt.

8.—बोद्धव्य has here the sense of the causal form बोधयितव्य.

9.—Vidura and Dhṛitarâshṭra, the son of Ambikâ, are two heroes mentioned in the Mahâbhârata.

12.—महामात्र has the double meaning of 'a king's minister' and 'an elephant-driver.'

16.—Supply for each of the three Instrumentals of this verse some such word as 'suffered'; cf. the following story.

P. 28, L. 3.—नास्ति 'it is not,' *i. e.*, it is not possible.

5.—विश्वस्तः-विश्वासमेति 'inspired with confidence—he confides.'

6.—The reason why Âshâḍhabhûti thinks it necessary to employ 'words of deceit' is contained in the second Pâda of this verse: 'one who speaks plainly or truthfully does not deceive others.'

8.—उपगम्योम्.-Final अ and आ are elided before ओम्.

11.—संयोग 'the union with.'

13.—प्रथमे वयसि 'in the first stage of life.'

13.—विरक्तिभाव = विरक्ति; भाव is occasionally by a kind of pleonasm added to abstract nouns; cf. p. 77, 3. जाड्यभाव; 85, 6 वार्द्धकभाव.

15.—स शान्तः 'he is free from passions,' he is really शान्त, he only deserves to be called शान्त.

17.—चित्ते जरा 'age in mind,' *i. e.*, becoming old in wisdom.

19.—The verb प्रछ् governs two Accusative cases.

20.—जटाधर 'wearing matted or braided hair,' as an ascetic.

21.—भस्माङ्गिन् 'covering one's body with ashes' of cowdung.

22.—The mantra of six syllables is : ओं नमः शिवाय.

28.—Metre of śl. 169 : Sârdûlavikrîḍita.

P. 29, L. 4.—परत्र 'in the next world.'

5.—कृतशयनसमयम् *viz.* आषाढभूतिम्.

10.—एवं चिन्तयतस्तस्य is a Genitive absolute, 'while he was thus reflecting'; cf. p. 24, 27.

12.—The पवित्रारोपण is a religious ceremony performed on a certain day in every year on which the members of a family or the pupils of a Guru, etc., meet, and after invoking their parti-

cular deity (S'iva, when they are S'aivas, etc.), put rings of Dûrvâ grass as Pavitras on their fingers.

17.—योगेश्वरस्य; the कन्था is worn by Yogins; therefore it is said to belong to the Yogeśvara, the lord of the Yoga.

17.—सावधानेन *scil.* त्वया.

27.—उद्दिश्य 'in the direction of, towards'; cf. p. 5, 11.

P. 30, L. 2.—ततः क्षणात् 'then, after a moment.'

4.—अन्वेषयन्=अन्विष्यन्.

6.—नगरे प्रस्थितः; the verb प्रस्था more usually governs a Dative or Accusative case.

7.—सूर्योढ 'brought by the sun,' *i. e.*, arriving at sunset; after sunset one must not continue a journey.

14.—अतिथेः has to be supplied in each Pâda.

15.—Observe the irregular Sandhi in this line.

17.—सत्कृत्य; see Grammar § 488, 3.

19.—देवदत्त may stand for the name of any person whose real name is either not known or of no consequence.

21.—Metre of śl. 173, 174, 175, 176: Âryâ.

27.—'The play (of her husband) burns her marrow, his love her bones, his kind words are harsh for the adulteress; husband and wife who are not both fond of each other are not happy.'

P. 31, L. 5.—त्वया—भाव्यम्; cf. p. 15, 20.

10.—प्रागेव 'already before.'

10.—स्वाकारम्, see note on p. 6, 1.

11.—दृष्टप्रत्यय 'one who has seen conviction,' *i. e.*, one who has seen with his own eyes what convinces him (of the truth of rumours heard before); cf. 31. 20. संजातप्रत्यय.

15.—The Accusatives of this line stand in apposition to the Acc. चिह्नानि of the following line.

17.—कर has the double meaning of 'hand' and 'ray,' अम्बर that of 'garment' and 'sky,' तेजः that of 'energy' and 'splendour,' राग that of 'fury' and 'red colour,' वारुणी that of 'spirituous liquor' and 'the west' (as the region of Varuṇa).

24.—तस्मिन्स्थाने 'in that place' (fixed upon by both of you).

26.—अत्रावसरे=अस्मिन्नवसरे.

P. 32, L. 1.—Metre of śl. 179, 180, 181 : Âryâ.

4.—परलोके and जगति are opposed to each other.

5.—स्वाधीने पररमणे 'when a paramour is attached to them,' when they possess a paramour.

7.—बन्धकी रहसि *scil.* तं भजत्येव.

8.—कृच्छ्रादपि 'even if she (by not doing so) incurs trouble or danger.'

11.—उन्मोचयामि; the derivative has here and in the following (विमोच्य etc.) the sense of the primitive verb ; cf. p. 20, 22.

13.—तदनु 'thereupon.'

18.—स्वरभेदभयात् 'for fear of betraying her voice.'

22.— वित्तनाशात्क्षुत्क्षामकण्ठः 'on account of the loss of his property, and being famished with hunger.'

25.—मम गतायाः 'while I was away;' cf. p. 24, 27.

28.—अतः *i. e.*, अस्मात्, (नासिकाच्छेदनिग्रहात्).

P. **33**, L. 4.—Metre of śl. 182 = śl. 405 : Upajâti. Observe the hiatus in the third line.

9.—तादृग्रूपाम् 'of such a shape' (as it was before).

10.—भ्रान्तिरपि 'even an illusion,' *i. e.*, even the faintest thought of.

10.—भस्मसात्; see Grammar § 490.

16.—S'ambara, Namuchi, Bali, and Kumbhînasi are the names of different demons.

19.—कालयोगतः 'according to the times or occasions' which offer themselves.

21.—स्त्रीबुद्ध्याः is the Ablative case, dependent on विशेष्येत; 'that cannot be distinguished from (*i. e.*, cannot surpass) the intelligence of women.'

25.—Metre of śl. 187: Upajâti.

26.—नेच्छेत् 'he should not wish,' *i. e.*, one should not wish, one should not allow.

P. **34**, L. 1.—Metre of śl. 188 and 189: Vaitalîya.

3.—'The heart is beaten with fists,' (as it were to punish it for its malignancy and venomousness).

5.—Metre of śl. 190: S'ârdûlavikrîḍita. The qualities which are in this verse ascribed to various limbs of a woman's body are designated by such words as may denote both some good and some bad quality; कार्कश्य 'firmness,' (of the material breast) and 'hardness' (of heart) ; दृशोस्तरलता 'sparkling eyes' and 'ogling'; अलीक elegant 'smallness' and 'untruthfulness'; कौटिल्य

'waviness' and 'falsehood'; मान्द्य 'stateliness' and 'slowness'; स्थूलता 'fulness' and 'clumsiness'; भीरुत्व 'bashfulness' and 'cowardice'; मायाप्रयोग 'versatility' and 'trickiness'.

10.—Metre of śl. 191 ; Sragdharâ.

12.—दुर्गाह्य 'difficult to be fathomed, unfathomable.'

14.—Metre of śl. 192 : Vasantatilakâ.

14.—कार्यहेतोः 'in order to accomplish their designs.'

18.—Metre of śl. 193: Indravajrâ.

18.—प्रथमम्-अथ 'first'—'afterwards.'

23.—Metre of śl. 194: Upajâti.

24.—मुहूर्तराग 'red for a moment,' or 'attached for a moment.'

26.—Cf. śl. 145.

P. **35**, L. 1.—विषमय ought, according to the rules of grammar, to form in the feminine विषमयी, and not विषमया. See Grammar, § 539, 8.

3.—चिन्तयतस्तस्य परिव्राजकस्य may either be made dependent on निशा or it may be considered a Genitive absolute ; cf. p. 24, 27.

9.—कार्यकरणापेक्षया 'with the desire of accomplishing her design.'

11.—अभाण्ड is a Bahuvrîhi-compound.

11.—तदभिमुखम्=तस्य अभिमुखम्.

17.—यद्-तद् 'because—therefore.'

23.—Metre of śl. 197: Âryâ.

23.—भिन्न 'changed.'

27.—भूरिगद्गदम् is a Bahuvrîhi-compound, qualifying वचः.

P. **36**, L. 11.—त्रयाणामपि 'of all the three'; cf. p. 12, 5.

15.—पुनः 'besides' (the cutting off of the nose).

18.—यद्; cf. p. 20, 15.

P. **37**, L. 2.—यात्रा°; Yâtrâs are pilgrimages to particular shrines of certain deities. They take place on fixed days every year or two years, or at longer intervals. The number of devotees that take part in them is very great, amounting sometimes to 100,000 and more. The pilgrims offer their gifts at the shrine of the god, walk round it several times, and then depart.

2.—तत्र च=तस्मिंश्च.

7.—तद्दुःखदुःखितः=तस्य दुःखेन दुःखितः.

12.—काष्ठप्रदान 'the offering of wood' for the preparation of a funeral pile.

18.—यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् 'whatever is contained in the egg of Brahman,' *i. e.* in the whole universe.

20.—सहस्रश उपायानाम् 'means by thousands,' *i. e.* thousands of means; cf. p. 48, 20 दुर्गाणि स्युः सहस्रशः.

20.—असाध्य 'incurable.'

22.—मत्वा 'considering it,' *i. e.* if I consider it.

26.—तद्वेदना is a Karmadhâraya-compound.

28.—यत्र-तत्र, *i. e.* यस्मिन्-तस्मिन्.

P. 38, L. 1.—मुक्त्वा 'except'; cf. p. 5, 12.

4.—वैनतेय 'the son of Vinatâ,' *i. e.* Garuda, the vehicle of Vishṇu.

4.—Vishṇu is represented as having four arms; his weapons and insignia are a conch-shell, a disc, a club, a lotus, a diadem, and a jewel suspended on his breast. Lakshmî, the goddess of fortune, is his wife, and Râdhâ was his favourite while he resided among the herdsmen.

4.—चिरज 'old.'

9.—वात्स्यायनोक्त विधिना; cf. p. 2, 1.

11.—सुता, *scil.* असि.

14.—कीटिका 'a worm.' Cf. p. 65, 22. पक्षिकीट.

16.—राधा; cf. note on l. 3.

19.—उपकल्प्य 'having assigned' me to thee.

20.—गान्धर्वेण विवाहेन 'by the Gândharva marriage'; the Gândharva form of marriage is described as a form of marriage which is concluded simply by the mutual consent of the bridegroom and bride, without the performance of any religious ceremonies, and without consulting the relatives of the two parties. Cf. Manu, III. 27.

P. 39. L. 3.—कृतान्तः कुपितः 'the god of death is angry' with him, and makes him therefore commit an action which deserves death as its punishment.

6.—कुलकलङ्किन् 'one who disgraces his family.'

11.—विवाहिताः the causal form is used here in the sense of the primitive verb.

20.—सीमाधिपैः सह; सह is employed here because मर्यादाव्यतिक्रम conveys the general idea of 'war.'

24.—संबोध्यः-यथा व्यापादयति 'he is to be requested to kill.'

28.—कियन्मात्राः literally 'of how great a measure,' *i. e.* of how little importance; cf. p. 8, 25.

28.—नु makes the question more forcible ; cf. p. 2, 11.

P. 40, L. 2.—गच्छता कालेन 'in the course of time.'

2.—अस्य (*viz.* देशस्य) depends on the word शेष in the Bahuvrîhi-compound प्राकारशेषः; the king had of the whole country only his fortress left to him.

4.—नानाप्रकारवस्त्रभक्ष्यपेयान् is a Bahuvrîhi-compound qualifying the preceding कर्पूर-विशेषान् ; च is, strictly speaking, superfluous; it appears to owe its presence to the fact that the latter part वस्त्रभक्ष्यपेय of the Bahuvrîhi-compound नानाप्रकारवस्त्रभक्ष्यपेयान् is a Dvandva-compound; cf. p. 2, 20.

8.—अत्र काले=अस्मिन्काले.

9.—अनया सह वियोगः; cf. p. 25, 21.

14.—अथवा-मृत्युर्भवति 'or should I die.'

18.—समस्तैः शत्रुभिर्हतैः literally 'by all enemies having been slain,' *i. e.* when all enemies have been slain. In Sanskṛit the slaying of the enemies is looked upon as the instrument or means which will make the weaver again taste food; in English the slaying of the enemies and the tasting of food are considered merely as antecedent and sequent in the order of time.

20.—यत् ; cf. p. 20, 15.

23.—वैकुण्ठीया गतिः 'going to the paradise of Vishṇu called *Vaikuṇṭha*'; warriors killed in battle while actually fighting with the enemies enter paradise.

24.—पलायन्तो हन्यमानाः 'being killed while running away;' पलाय् (*i. e.* पला+अय्, पला·इ, परा-इ) is usually conjugated in the Âtmanepada.

P. 41, L. 1.—स्मृतमात्रः 'merely remembered,' *i. e.* by the mere remembrance, by the mere thought.

5.—विहितनियमः 'one who has taken a vow'; cf. p. 40, 18. समस्तैः करिष्यामि.

15.—यथा 'how, as,' is used sometimes like यद् 'that.'

15.—विष्णुजामातृ 'his son-in-law Vishṇu,' a Karmadhâraya compound; compounds like this are not common in classical Sanskrit.

16.—The sentence commencing with कौलिकोऽपि and ending with किमेतदिति consists of three parts (the first ending with अवतीर्णः सन्, and the second with पश्यन्ति), which however do not

form one harmonious period; to judge from the way in which it begins, the whole sentence should have been formed thus: कौलिकोऽपि...अवतीर्णः सन्यावद्राजामात्यपौरलोकैर्नगरवास्तव्यः कौलिको दृश्यते तावत्पृच्छ्यते किमेतदिति.

21.—देशश्च प्रदत्तः 'and a part of the country was given' to him for his sustenance.

28.—Meaning of s'l. 206: It is doubtful whether an arrow will hit the mark, but the intelligence of the wise is sure to hit whatever it aims at.

P. 42, L. 4.—शक्यम्, *scil.* कर्तुम्.

16.—अन्यच्च 'and besides.'

16.—अत्र विषये=अस्मिन्विषये.

18.—यादृक्-तावत्र ; one would have expected यादृक्-तादृक्.

P. 43, L. 5.—सनिःश्वासेन स्थीयते *scil.* त्वया.

6.—परमवैराग्यता is an abstract noun derived from the Bahuvrîhi-compound परमवैराग्य.

10.—संपद्यते लग्ना 'it is closely impending.'

11.—रोहिणीशकट 'the cart of Rohiṇî' is the name of an asterism; its deity is Prajâpati, and it is called therefore also प्राजापत्यं शकटम्. The passage of Saturn and other planets through this constellation portends evil.

12.—Varâhamihira is the most famous of Indian astronomers; he flourished in the 6th century of the Christian era.

13.—Metre of s'l. 2: Âryâ11. भिद् 'to pass through.' रविनन्दन 'the son of the Sun,' *i. e.* the planet Saturn.

16.—Metre of s'l. 212: Âryâ. Whenever a planet passes through the रोहिणीशकट, the earth begins to suffer from want of rain ; it becomes parched and bare, and is covered with ashes and bones from the funeral piles on which the human beings that have died in consequence of the drought are burnt. In this state it is compared here with the religious ascetics who, to atone for their sins, go about naked with their limbs covered with ashes and eat the food which they have received as alms out of human skulls carried in their hands. See Varâhamihira's Bṛihatsaṃhitâ IX., 25.

19.—Metre of s'l. 213: Rathoddhatâ. The last Pâda is incorrect; it ought, instead of ending in ⏑ — ⏑, to end in — ⏑ ⏓. रुधिर=मङ्गल *i. e.* 'the planet Mars.' See Brihatsamhitâ XLVII., 14.

22.—क्रीडित is here and elsewhere used actively in the sense of 'one who has played.'

24.—गुरुजलाशयेषु; for a similar use of the Locative case see p. 30, 6.

27.—तेन is explained by the following यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति; in the latter clause I take बीजशेषमात्रम् as the object and supply from the preceding सर: as the subject of the verb उद्धरिष्यति 'because (the lake) will not preserve here even their seed as a remainder'; बीजशेष is here a Karmadhâraya-compound.

P. 44, L. 5.—चतुर्विंशत्यापि वर्षाणाम् 'even in twenty-four years' cf. p. 1, 24.

7.—तत्रविश्वासम्=तस्मिन्विश्वासम्.

16.—उद्दिश्य 'towards'; cf. p. 5, 11.

19.—प्रभवतीति, *scil.* मत्वा.

21.—स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेवता; see below, p. 47, 24.

22.—इत्युक्तवति तस्मिन्—गृहीत: 'when he had said thus, he was seized.' The employment of the Locative absolute violates here the rule by which the subject of the Locative absolute should not be the same as the subject of the main sentence.

24.—तज्जलाशय is a Karmadhâraya-compound.

25.—कुशलकारणं तिष्ठति 'is there any cause (for your return), concerning (your or our) welfare'?

P. 45, L. 25.—व्यापादयन्नोपरराम 'he did not cease killing,' *i. e.* he killed continually; उपरम् with न is here construed like the verbs आस्, स्था etc.; cf. p. 5, 20.

P. 46, L. 3.—तव तावत्–अस्माकं च पुन: 'first, as far as you are concerned,—and further with regard to ourselves.'

8.—The meaning of the verse is that actions succeed only, and are on the other hand sure to succeed, when they are done according to certain fixed rules, and not according to the capricious will of individuals. मथिता 'shaken, handled roughly' has besides the meaning of 'cultivated' and of 'churned'; मथितापि 'even when roughly handled' (or 'cultivated,' if referred to the soil, and 'churned,' if referred to the Araṇi).

11.—स्थितम् with the Dative has the same sense as अस्ति with the Dative case; 'it stands to, it tends to, it produces.'

12.—In this verse the conduct of a prince is compared with that of a cowherd, in śl. 220 with that of a gardener.

16.—S'l. 220 nearly = s'l. 347.

18.—In this verse a prince is compared with a lamp; the wealth which he draws from his subjects is like the oil which the lamp consumes; and as in the case of the lamp the consumption of the oil takes place imperceptibly, because the burning wick (गुण) of the lamp sucks up the oil gradually, so the bright good qualities (गुण) of a king make the beholder forget that the king takes away the property of his people.

21.—सिच्यते चीयते च 'it is watered and (flowers and fruit) are gathered from it.'

22.—S'l. 223 = s'l. 348.

24.—S'l. 224 nearly = s'l. 349.

25.—प्रजाभ्यः is the ablative case.

27.—संक्षयात् 'in consequence of the ruin' brought about by a prince.

P. 47, L. 4.—तत्रैव = तस्मिन्नेव.

9.—कूपोपरि 'above a well,' *i.e.* by the mouth of a well. cf. p. 19, 5.

14.—आहाराय 'for my sustenance'; the Dative is used because the following निःसत्त्वं वनं कृ conveys the idea of killing all the animals.

14.—चिन्तयतस्तस्य, cf. p. 24, 27.

16.—एकं-अपरम् 'firstly—secondly.'

18.—उच्छेदयिष्यामि; cf. p. 20, 22.

22.—पञ्चशशकैः समम् must mean here 'I as one of five hares,' I with four others; cf. l. 28.—See Grammar § 556.

24.—With अभीष्टदेवतां स्मरत the lion exhorts the hares to prepare themselves for death. See above, p. 44, 20.

P. 48, L. 4.—मृगकोपम् 'the rage (which I feel) against the forest-animals.'

7.—तम् *viz.* विग्रहम्.

11.—दुर्गाश्रय is a Bahuvrihi-compound.

14.—दुर्गेणैकेन, *scil.* तत्सिध्यति.

18.—शक्र is a name of Indra; his teacher was Bṛihaspati, the preceptor of the gods. Hiraṇyakas'ipu was a demon slain by Vishṇu. Vis'vakarman is the divine builder of the gods.

20.—ततः 'therefore.'

25.—S'l. 233 = s'l. 364.

P. 49, L. 2.—वर्त्स्यन्तौ, from वृध् to grow.' See Grammar, p. 169.

4.—Metre of s'l. 235: Upajâti.

9.—मानोत्साह 'energy (caused) by self-confidence.'

10.—भार्गवः 'the descendant of Bhrigu,' *i. e.* Paras'urâma, who is said to have exterminated the whole race of the Kshatriyas.

14.—Construe: नाशं याति यथा पतङ्गो वह्नौ (नाशं याति).

17.—यथा 'in order that.'

22.—तदनु 'thereupon.'

24.—द्विगुणतरः; the comparative suffix seems to have been added to द्विगुण because this world itself expresses a comparative idea.

27.—तत्र = तस्मिन्.

P. 50, L. 5.—तत्रान्तरे=तस्मिन्नन्तरे 'on that occasion,' *viz.* when Sanjîvaka was not present.

8.—स्वयमेव 'of my own accord.'

11.—ब्रूयात् 'he should tell,' *i. e.* one should tell.

12.—साभिप्राय 'spoken with a purpose.'

17.—तद्वचः is a Tatpurusha-compound.

21.—Metre of s'l. 240: S'ârdûlavikrîḍita.

22.—निर्विद्यते 'he becomes dissatisfied with.'

24.—स्वातन्त्र्यात् 'from independence,' *i. e.* in order to attain independence.

27.—अनैकान्तिकमेतत् 'this is not to the point,' 'this has nothing to do with the matter in question.'

P. 51, L. 1.—राज्ञां श्रियम् belong together.

7.—अत एवायं दोषः 'from this very reason this fault,' *i. e.* this your feeling towards Sanjîvaka is the very cause of his secret machinations against you.

12.—तदस्मात्र सिध्यति 'that is not attained from or through him,' this advantage cannot be derived from him.

14.—दूषयित्वा 'having shown his crime, having accused him. Instead of तस्मादेनं one would have expected तस्मात्स.

15.—S'l. 244 nearly = s'l. 422.

20.—S'l. 245 is taken from Kumârasambhava II. 55, where it occurs in the answer of Brahman to the request of the other gods to kill the demon Târaka. The Nominative विषवृक्षः of the second line is accounted for by the fact that छेत्तुमसांप्रतम् is equivalent to some such phrase as न च्छेत्तव्यः, छेदं नार्हति.

22.—Metre of s'l. 246: Vasantatilakâ.

P. 52, L. 7.—यत्तवावध्यव्यवसायबाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम् 'how can they eat flesh' which (eating of flesh) is foreign (*i. e.* contrary) to thy resolution that nothing should be killed ?'

14.—Metre of śl. 250: Sârdûlavikrîḍita.

16.—It is commonly believed in India that rain-drops which under the Svâti-nakshatra fall into shells are changed into pearls.

20.—Cf. Virâṭaparvan v. 1149.

22.—परिश्रयः = आश्रयः.

P. 53, L. 1.—मन्दविसर्पिणी यूका *i. e.* मन्दविसर्पिणी नाम यूका.

2.—आस्वादयन्ती......तिष्ठति; the rt. स्था 'to stand' employed with the Participle of another verb expresses, like the rt. आस्, continuity of action; cf. p. 5, 20.

8.—Metre of śl. 253: Sârdûlavikrîḍita; observe the hiatus वार्त्ता अतिदुर्ब° in the second line.

8.—समाश्वस; the rt. श्वस् is occasionally conjugated like a root of the first class.

8.—आसनमिदम् 'here is a seat.'

10.—एवं युज्यति 'such (conduct) is proper.' The more usual form is युज्यते.

22.—तत्सर्वमुदरार्थतः, *scil.* क्रियते.

26.—पुनस्त्वमग्निमुखश्चपलश्च 'you, however, are Agnimukha (*i. e.* "fire-mouth," by nature, and may therefore by your bite awaken the prince), and have no control over yourself (and may bite him therefore also when it is dangerous to do so).'

29.—Construe: तावद्यदि तदास्वादयामि (तर्हि) मम देवगुरुकृतः शपथः स्यात्.

P. 54, L. 6.—Sense of śl. 258: It is more likely that fire should become cold and the moon's rays hot, than that a being should change its nature or character.

9.—उत्थितः *scil.* आह च.

11.—वीक्षांचक्रुः; the rt. ईक्ष् is usually conjugated in the Atmanepada.

25.—नीलीवर्ण is a Bahuvrîhi-compound, 'one who has the colour of indigo.'

P. 55, L. 3.—वज्रलेपस्य; वज्रलेप 'diamond-cement.' Various directions for preparing this kind of cement are given in the 57th Adhyâya (called वज्रलेप) of Varâhamihira's Bṛihatsaṃhitâ. One way of making it is as follows:—'A droṇa of water should be boiled with the unripe fruit of the Tinduka-tree, the unripe fruit

of the Kapittha-tree, and also the flower of the silk-cotton tree, likewise with seeds of Sallakî trees, bark of the Dhanvana tree, and with orris-root. When the mixture has been boiled so long that only an eighth part remains, it should be taken from the fire. The paste so obtained should again be mixed with the following substances (which must first be pounded), *viz.* common frankincense, aloes, bdellium, marking-nut, the gum of the Kundurûka and Sarja trees, also with flax and Bel fruit. When employed in building, this paste has to be heated, and it is said that palaces, houses, windows, Lingas, idols, walls and wells built or fixed with it will stand a million years. In the modern Marâṭhî the term वज्रलेप is used, so to speak, proverbially, to denote anything ineffaceable or indelible; writing engraved on a stone, a spot of ink made on a piece of cloth, a sin for which no penance can be done, etc. may be called वज्रलेप.

4.—एको ग्रहः 'their grasp is one,' *i. e.* they all cling fast to what they have once come in contact with.

5.—हरगलगरलतमाल is a Karmadhâraya-compound, 'the poison on the neck of Siva, which is (dark) like the Tamâla-tree.'

10.—विश्वसेत्, cf. p. 53, 7.

15.—छत्त्रच्छायायाम्; a large umbrella of a particular shape is, as a mark of distinction, held over a prince.

19.—ताम्बूलाधिकारः; native princes keep even now a special servant who has the betel leaves, betel nuts, etc. in his charge, and offers them to his master when required. Formerly this office was given only to very trustworthy and confidential servants.

21.—तस्य-वर्तमानस्य; cf. p. 24, 27.

P. 56, L. 3.—यतः 'whence' or 'from which' (I can judge, that, etc.)

4.—वधिष्यामि for the regular हनिष्यामि. See Grammar, p. 169.

4.—अत्र 'in the following.'

19.—'Firstly, birth causes very great pain; then there is constant misery; and in that one has besides to support oneself by service,' etc.

21.—श्रूयन्ते 'they are heard,' *i. e.* they are recorded to be.

23.—'In consequence of his servitude he does not eat when

he is desirous (of food), he does not awake free from sleepiness (*i. e.* he is made to rise when he is still sleepy),' etc.

28.—पापधर्मजः 'caused by the sin (which a servant will inevitably commit) and the virtue (of the religious ascetic).'

P. 57, L. 2.—धनाय तानि चाल्पानि 'they even have little power to secure wealth.'

6.—Construe: स्वामिनां मन्त्रभेदं कर्तुं सचिवानां न युज्यते.

10.—अशस्त्रवध 'murder not (committed) with a weapon.'

14.—Construe: तस्य सा हत्या तदुत्था 'his murder arises from that man, *i. e.* is caused by that man.'

16.—यद्; cf. p. 20, 15.

19.—प्रायश्चित्तेन तदर्हेण विचीर्णेन 'by making an atonement proportionate to that (murder).' चीर्ण from rt. चर्.

20—सुहृद्द्रुहः *scil.* शुध्यन्ति.

23.—सामादिभिरुपायैः; cf. p. 26, 17.

25.—अशक्यः=असाध्यः.

25.—हते *scil.* तस्मिन्.

27.—'The son of Droṇa' is Aśvatth^man; cf. Sauptikaparvan, v. 330, etc. वा 'even.'

P. 58, L. 5.—Metre of śl. 278: Âryâ.

9.—वरम्-न; cf. p. 1, 15.

15.—Metre of śl. 282: Upajâti.

20.—Metre of śl. 283: Vanśastha.

25.—Metre of śl. 284: S'ârdûlavikrîḍita.

27.—'Certain ruin attends their various failings; (on the other hand it is doubtful whether) they will be successful or not (even when they do not commit any fault).'

28.—आशङ्किन् 'accompanied by danger or uncertainty.'

P. 59, L. 2.—Metre of śl. 285: Mandâkrântâ.

2.—भावस्निग्ध 'heartily attached.'

8.—सहन्ति; the rt. सह् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

10.—तद्गुणैः 'by his own good qualities.'

19.—Observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

22.—अस्ति-प्रतिवसति स्म 'there lived once;' अस्ति is frequently used at the commencement of a story where it forms the verb of the first sentence; *e. g.* p. 3, 4 अस्ति-नगरम् 'there was a town;'

p. 21, 19; p. 27, 20 अस्ति-मठायतनम्; p. 42, 25 अस्ति-सरः; p. 52, 26 अस्ति-शयनस्थानम्. Hence अस्ति has come to be considered generally as the usual word to begin a tale with, and it is occasionally, as in the present instance, employed redundantly.

P. 60, L. 4.—शतब्राह्मणघातजम् 'arising *i. e.* equal to the sin arising from the murder of a hundred Brâhmans.'

13.—प्राणेनै वियुक्तः; cf. p. 25, 21.

15.—परम्=परमम्.

19.—मन्त्रयतः ; cf. p. 6, 5.

28.—पथ्याशिन् 'one who requires wholesome or nourishing food.'

29.—पथ्यक्रिया 'the preparation of wholesome or nourishing food.'

P. 61, L. 4.—Metre of śl. 290: Upajâti.

12.—क्षुन्निरोध literally 'the suppression of hunger,' *i. e.* the inability to satisfy one's hunger, starvation.

13.—न यास्यन्ति 'which will not go for your Majesty,' *i. e.* if it is not to be given up for your Majesty.

15.—Metre of śl. 291: Upajàti.

18.—अरकाः=अराः.

20.—महती 'great, serious, dangerous.'

22.—कुर्मः 'we make,' *i. e.* 'we will make,' or 'let us make.'

24.—The words यस्य भृत्यस्य जीवतः प्राणेषु ध्रियमाणेषु must be taken together.

P. 62, L. 4.—परम्=परमम्.

8.—स्वल्पं तदपि दुर्बलम् 'very little, and that even of little strength (or poor).'

10.—Supply भवता for गतम् and also for प्राप्तः; 'you have repaid to our master the debt we owe him for having supported us;' compare p. 61, 22.

12.—पुरस्योपविष्टः *scil.* आह च.

15.—तेषां ग्रहणसंभवः 'arising from the taking away of it (*i. e.* the life of a servant).'

17.—स्वजातिः=स्वजातीयः.

22.—न ते गच्छन्ति 'they do not go,' *i. e.* because they do not go.

P. 63, L. 1.—शोभावाक्यानि 'speeches of beauty,' *i. e.* handsome speeches.

7.—Observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

7.—तानि *i. e.* अनिष्टानि.

16.—संपरिकल्पितः 'found out to be, made out to be.'

18.—समाचरेत् 'he (*i. e.* अशुद्धप्रकृती राजा) will conduct himself.'

20.—सभासदैः 'with councillors,' *i. e.* if he possesses or is surrounded by councillors.

21.—तैः *i. e.* सभासदैः.

24.—Metre of śl. 303: Âryâ.

27.—Metre of śl. 304: Vasantatilakâ.

28.—किल 'indeed,' *i. e.* as must be admitted, as everybody knows.

P. 64, L. 2.—पर-पर and l. 5 अन्य-अन्य 'the one' (*i.e.* he who listens to the slanderer), 'the other' (*i.e.* the slandered person).

4.—खलभुजङ्ग is a Karmadhâraya-compound, खलो भुजङ्ग इव. See Grammar § 554.

5.—प्राणैर्वियुज्यते; cf. p. 25, 21.

13.—आश्वसेत्; cf. p. 53, 8.

15.—मुक्त्वा 'except'; cf. p. 5, 11.

16.—Metre of śl. 308: Upajâti.

21.—गुणावेतौ 'these two kinds of excellence, these two advantages.'

23.—Metre of śl. 310: Sârdûlavikrîḍita.

23.—Literally, 'by sacrifices, (undertaken) for the sake of making the oblation of clarified butter, etc., (performed) together with the distribution of various presents, etc.'

25.—चान्द्रायणाद्यैः, *scil.* व्रतैः.

27.—कृतनिश्चय may govern both the Locative and the Dative; cf. above p. 41, 5 मरणे कृतनिश्चयः; it may also be compounded with the noun governed by it, *e.g.* मरणकृतनिश्चयः 'resolved to die,' or it may govern an Infinitive, *e.g.* हन्तुं कृतनिश्चयः 'determined to kill.'

P. 65, L. 5.—कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता 'they should assume the brilliancy of the autumnal moon,' is said in opposition to the preceding आत्मानं प्रगोपयेत् 'he should hide himself.'

16.—पतति = आपतति.

18.—का मात्रा; cf. p. 8, 25.

21.—तेन, *i.e.* नरेण.

24.—The टिट्टिभ is the 'red-wattled lapwing.' Jerdon, *The Birds of India* Vol. III., p. 649, remarks of this bird: 'In the south of India it is recorded to sleep on its back with its legs upwards, and the Indian proverb "*Titihrise âsmân tham jâegâ,*

etc., can the Peewit support the heavens," is applied to a man who undertakes some task far above his strength.'

26.—कुतूहलादपि 'if it were only for curiosity's sake.'

P. 66, L. 2.—[illegible]लाव्याजन 'under the disguise of the tide,' *i. e.* desirous of creating the impression that the eggs had been taken away by the regular tide.

12.—मित्रे *scil.* भवतः.

14.—संश्रयं कृ 'to go for shelter to.'

15.—तद्दुःखदुःखितौ = तस्य दुःखेन दुःखितौ.

15.—जम्बालशेषम् is a Bahuvrîhi-compound.

19.—Metre of śl. 316: Upajâti.

20.—गतिमाप्नुयात्सः 'one may obtain progress or success.' सः 'he,' *i. e.* 'a man or one who is courageous in times of adversity.'

22.—तर्तुम् occurs occasionally for the regular तरितुम् or तरीतुम्.

P. 67, L. 1.—येन .. नयथः 'in order that you both bring to the lake the piece of wood, after I have seized it in the middle with my teeth, (both of you) holding it together with me at the two ends.'

3.— भवता. .भाव्यम्; cf. p. 15, 19.

4.—गच्छता 'going, *i. e.* being carried along.'

7.— [illegible] 'began to say.'

8,—अर्धोक्ते is a Locative absolute.

11.—अनागतविधाता= अनागतस्य विधाता 'one who makes arrangements for that which has not yet arrived, provident;' प्रत्युत्पन्नमतिः 'he who shows intelligence when (danger, etc.) has approached, possessed of presence of mind;' यद्भविष्यः 'he who thinks that what will come, must come,' and who makes therefore no effort to avert a danger that may threaten him, 'the fatalist.

15.— ते त्र: 'these three.'

17.—अ गित: cf. p. 20, 22.

18.—आहारवृत्तिः 'means of subsistence.'

21.— रात्रौ 'this very night.'

24.—संश्रितव्यः is an incorrect form; the right form would have been संश्रयितव्यः.

25.— [illegible] 'surely, in all probability.'

P. 68, L. 1.—अन्यत्रापि 'also elsewhere' (than at home); or

'even elsewhere,' *i. e.* should it be in a strange place, and not at home.

2.—ते न पश्यन्ति 'they do not see,' *i. e.* they do not await.

5.—भीत 'timid.'

7.—Metre of śl. 322 : Upajâti.

8.—हि is used in interrogative sentences to make the question more forcible and urgent ; कस्मात्...हि 'why (pray tell me), for (I should like to know), does he'...

12.—वाङ्मात्रेण; see Grammar § 539, 8.

13.—गतानामपि, *scil.* अस्माकम्.

15.—Metre of śl. 323 = śl. 20: Vanśastha.

21.—तज्जलाशय is a Karmadhâraya-compound.

22.—यद्भविष्येण सह ; all the fishes 'together with, *i. e.* including Yadbhavishya,' were taken out of the lake.

26.—तन्न युक्तम् 'therefore, (*i. e.* because you are too weak to fight with the ocean) it is not proper.'

26.—अस्योपरि कोपं 'anger against it.'

P. 69, L. 1.—Metre of śl. 324: Âryâ.

1.—उपद्रवाय भू 'to be to distress, to turn to distress.'

2.—दहतितराम् 'burns all the more.'

4.—Sl. 325 nearly = śl. 237.

9.—विधुंतुद 'the enemy of the moon,' *i. e.* the demon Râhu, who is believed to cause the lunar eclipses by swallowing the moon. A lunar eclipse can only take place at the time of full-moon.

11.—गण्डश्याममदच्युतेः is an irregular Bahuvrîhi-compound, 'one from whose cheeks brown juice trickles down.'

14.—पाद has the double meaning of 'foot' and 'ray.'

16.—नयामि; the Present tense is occasionally used to denote an action which will take place almost immediately.

17.—जाह्नवी 'the daughter of Jahnu' *i. e.* the river Ganges.

18.—तत्कथम्; the meaning of तद् becomes clear if the preceding यत्र is dissolved into यदस्मिन्; यदस्मिन्...तत् तम्.

20.—अनिर्वेदः श्रियो मूलम् 'faint heart never won fair lady.'

21.—अहोरात्र is generally masc. ; see Grammar § 569.

22.—Metre of śl. 330: Âryâ.

22.—परभागः=सुसंपत् 'superiority.'

23.—तुला means 'a balance, a pair of scales,' and it denotes also

'the sign Libra of the zodiac'; तुलामधिरुह् may therefore be either 'to ascend a balance, to be weighed on a balance (with something else), to be balanced against' or 'to enter the sign Libra of the zodiac'; both meanings must be understood here. The sun enters the sign Libra at the end of the monsoon.

26.—हि; the first line contains the cause of the fact described in the second line.

P. 70, L. 3. महाजनविरोध 'hostility of many people or creatures,' *viz.* of the sparrow, the woodpecker, the fly, and the frog.

10.—आयुःशेषता; cf. p. 5, 16.

11.—न कथंचिदतिष्ठत् 'she never ceased.'

13.—तद्दुःखदुःखितः; cf. p. 66, 15, etc.

16.—विशेषोऽयम्; the wise do not bewail what is lost, etc., but fools do.

19.—निषेवते 'he suffers.'

22.—क्रियाः 'funeral rites.'

26.—Metre of śl. 336: Âryâ.

27.—परम्=परमम्, श्रेष्ठम्, उत्तमम्.

P. 71, L. 2.—स सुहृद्व्यसने यः स्यात् 'he is a (real) friend, who is (a friend) in adversity;' a friend in need is a friend indeed.

3.—यत्र निर्वृतिः *i.e.* यस्यां (भार्यायां सत्यां) निर्वृतिर्भवति.

8.—किमुच्यतेऽत्र विषये 'why say more about this matter?' *i. e.* no more words are needed to persuade me to assist you in this affair.

11.—मित्रैर्न किं कृतम् *scil.* तत्कार्यम्.

13.—कुर्मः 'we will act.'

16.—त्रयोऽपि 'three together.'

17.—महाजनस्य; cf. p. 70, 3.

22.—जलाशयं मत्वा 'thinking of a lake,' *i. e.* believing a lake to be near.

P. 72, L. 3.—अशक्ताः शोषणे 'unable to dry up.'

5.—शत्रुम् depends on याति *i. e.* अभिमुखो याति.

7.—वैनतेयः; cf. p. 38, 3.

7.—परिभवस्थानम्; cf. अपमानस्थानम् p. 73, 18; 74, 5.

8.—अथवा etc.; the reasoning appears to be this: 'let us report our humiliation to Garuḍa; he will avenge us; or should he be too proud to assist us, it will at least be some relief to us to speak of our sorrow to him.'

10.—Metre of śl. 341: Âryâ; cf. śl. 101.

12.—यामः 'we go,' *i. e.* we will go.

18.—कर्म गर्हितम् is the object both of संवीक्ष्य and of करोति.

19.—गतानुगतिक 'following what precedes, following the conduct of others, doing as others do.'

23.—षड्भागः=षष्ठो भागः; cf. Manu VIII, 304.

25.—संताप has the double meaning of 'heat, fire,' and 'pain, distress.'

26.—अदग्ध्वा 'without having burned or consumed.'

P. **73**, L. 1.—S'l. 347 nearly = śl. 220.

3.—S'l. 348 = śl. 223.

5.—S'l. 349 nearly = śl. 224.

8.—शोषयामः 'we dry,' *i. e.* we will dry up.

9.—चिन्तयतस्तस्य may depend on विष्णुदूतः 'a messenger of Vishṇu to him who was thus reflecting;' or the Genitive is used absolutely: 'while he was thus reflecting, a messenger from Vishṇu came and said;' cf. p. 24, 27.

13.—यद्; cf. p. 20, 15.

15.—S'l. 350 nearly = śl. 47.

17.-18.—एतत्-ईदृक् 'such as this.'

18.—अपमानस्थानम्; cf. p. 74, 5; p. 72, 7 परिभवस्थानम्.

19.—भगवदाश्रयभूतेन 'being the seat or resting-place of the venerable (Vishṇu).'

P. **74**, L. 1.—S'l. 352 = śl. 83.

5.—त्वदाश्रयोन्मत्तेन ought properly to have been त्वदाश्रयत्वोन्मत्तेन 'intoxicated or inflated by (the fact of being) thy seat.'

11.—As a master is punished for the offences of his servants, he too ought to be ashamed of those offences, even more than the servants themselves.

21.—दृष्टः; *scil.* सिंहेन.

22.—दृष्टा, *scil.* मया.

P. **75**, L. 4.—धनैरपि 'even by his wealth,' *i. e.* even by sacrificing his wealth.

5.—तदनुप्रवेशः *i. e.* तस्य (बलवतः) अनुप्रवेशः; अनुप्रवेश is used here in the same sense which अनुप्रविश्य has in śl. 68, *viz.*, 'entering into (a person's feelings and sentiments), accommodating one's self (to somebody and thus gaining influence over him).'

6.—सामादिभिरुपायैः; cf. p. 26, 17.

7.—पुत्रकलत्रैः; cf. l. 3.

11.—The prosperous man can afford to be virtuous.

12.—'The foolish man who employs artifices to preserve his wealth, etc., when his life is in danger,' etc.

16.—परतो दैवविहितायत्तम्; विहित=विधि 'anything ordained or commanded, a command;' 'further it (*i. e.* that which I have begun) depends on the commands or will of destiny.'

21.—Metre of śl. 361: Vasantatilakâ.

22.—दैवं हि दैवम् 'destiny is destiny,' *i. e.* what is ordained by destiny, cannot be altered by any effort of man.

26.—अन्योन्यम् has to be taken with भेदः.

P. **76**, L. 6.—सर्वोऽपि; cf. p. 12, 5.

7.—समर्थः governs both the preceding Locative case and the following Infinitive.

8.—Metre of śl. 363=śl. 382: Âryâ.

9.—The construction is: अन्नपिंटं पातयितुमेव शक्तिराखोरस्ति, अन्नपिटमुद्धर्तुं शक्तिराखोर्नास्ति.

12.—S'l. 364 nearly=śl. 233.

15.—अपि प्रिये स्थितः 'even if he be constant in his kindness (towards one's self).'

17.—अहमपि 'I on my own part, I myself.'

19.—Metre of śl. 366: Mandâkrântâ.

20.—वाञ्छमानः 'if he wish it.'

23.—देशत्यागाय वा भविष्यति 'or it (*viz.* what I have done) will be for, *i. e.* will turn out in, his leaving the country.'

24.—त्वां मुक्त्वा 'except thee;' cf. p. 5, 11.

27.—तत्र 'there, in such a case,' *i. e.* in a case where by ruining an enemy one benefits one's self.

P. **77**, L. 1.—वैरसाधन 'a cause or motive for hostility;' Sanjivaka should be slain because his body will afford food.

3.—जाड्यभावात् 'for stupidity;' cf. p. 28, 13.

4.—पण्डितो मूढबुद्धिर्न भक्षेत 'the wise man if his intellect is confused will not eat,' *i. e.* if the wise man does not eat (when he by doing so can hurt his enemy and accomplish his own ends), his intellect must be confused.

P. **78**, L. 9.—स्वामिनो हिते कृते 'by having acted for the welfare of our master.'

12.—मदीयप्रयोजनमेतदुच्यताम् 'let this (*viz.* स्वाम्यर्थः क्रियताम्) be

reported (to the lion) as the use to be made of me,' *i. e.*, let the lion know that I desire to give myself up for his benefit.

16.—धर्मप्रतिभुवा may be taken as a Bahuvrîhi-compound referring to द्विगुणवृद्धया 'for which Justice is surety.'

P. 79, L. 2.—उच्छिष्टता 'the state of being a remainder,' somebody else having already eaten of it.

2.—येन 'in order that'; one naturally supplies before येन some such expression as 'let me know this, tell me this,' (in order that I, etc.)

3.—अवलोकयति किल तद्द...' he looks (as if he meant to say) "tell something, I am sure you will do so, by which" etc.'

7.—तेन मार्गेण 'by that road.'

16.—वध्य originally 'to be killed,' has here the sense of a Past Pass. Partic. 'killed, one who has suffered death.'

22.—यच्छष्पादोऽपि 'that I, although I am a graminivorous animal.'

23.—Observe the hiatus between the first and second Pâdas.

25.—गर्भमश्वतरी यथा *i. e.*, यथाश्वतरी गर्भं मृत्युम् (*i. e.* मृत्युकारणम्) उपगृह्णाति.

P. 80, L. 1.—Metre of śl. 371: S'ârdûlavikrîḍita.

1.—यततात्; the rt. यत् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

4.—सेकोऽपि तस्योद्भवः 'lotion (for the burnt spot) likewise consisting of it (*i. e.* of fire).'

6.—Metre of śl. 372: Vasantatilakâ.

6.—Sanjîvaka has said in the preceding, that it might be best to go near the lion; the latter might look upon him as one come for protection, and on that account not kill him. In favour of this plan he recites vv. 371 and 372. The former of these verses is to show, that in misfortune one ought to employ extraordinary means for one's welfare; v. 372 on the other hand states the belief that whatever happens to one is the natural consequence of one's actions in a former life. Sanjîvaka thinks, therefore, that either his boldness of going near the lion, whom he believes to be hostile to himself, or the result of the good works done by him in a former existence, may save his life.

12.—गरीयसी 'better, more honourable.'

15.—Construe महतः (Ablative case) क्षयमपि लब्ध्वा.

19.—Metre of śl. 375: S'ârdûlavikrîḍita.

P. **81**, L. 1.—पुष्पितपलाशप्रतिमौ 'resembling Palâśa trees in blossom,' because they were covered with spots of blood that looked like the red blossoms on a Palâśa tree.

4.—Metre of śl. 376: S'ârdûlavikrîḍita.

4.—The compound ending with फलानि is a Bahuvrîhi-compound; 'having as fruit,' *i.e.* to be punished with, deserving as punishment.

7.—आरोप्यते तुलाम् 'is placed on the balance,' *i. e.*, is made to waver in the balance, is endangered.

8.—Karaṭaka's reasoning in this and the following line is not very clearly expressed. He remarks first, 'If our master is injured, what becomes then of thy knowledge of counselling?' The following अथवा introduces an alternative which however does not appear to be fully stated; 'or suppose (our master is not injured and) Sanjîvaka (likewise) not killed, (what do we gain then by your counsel?)...however this cannot be because...'

15.—Metre of śl. 378: Âryâ.

16.—Native physicians cure slight cases of biliousness with sugar which the patient takes in milk or ghee; in severe cases they prescribe a decoction of पटोल (*i.e.*, the modern कडु पडवळ snake-gourd, Trichosanthes dioeca or anguina), which is very bitter.

22.—It is one of the duties of a king's councillor to provide against calamities. In this case Damanaka has brought calamity on the lion or on the bull, or on both; he therefore is ignorant of the duties of a councillor.

25.—एकतम is used sometimes where one would expect एकतर, and *vice versâ;* cf. p. 86, 22.

P. **82**, L. 1.—S'l. 381=śl. 127.

4.—S'l. 382,=śl. 363.

8.—Metre of śl. 383: Vanśastha.

9.—पथा या 'to go on a path.'

10—दुर्गममार्गनिर्गमम् is a Bahuvrîhi-compound referring to अनर्थपञ्जरम्, 'the way out of which is a difficult path.'

17.—अनायासितकार्मुक 'one who does not use his bow strenuously.'

P. 83, L. 12.—वृथाक्लेश is a Bahuvrîhi-compound.

15.—प्रलपश्च विरमति; cf. p. 45, 24.

19.—Supply in this and the following line भवति.

P. 84, L. 6.—यत्; cf. p. 20, 15.

12.—Observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

16.—शिक्षापितः is the Past Pass. Partic. of शिक्षापयति, a Prâkrit form of the Causal of शिक्षते, which is the Desiderative of rt. शक्; the regular form of the Causal is शिक्षयति.

17.—संपद्यते with the Dative ; cf. p. 46, 11.

19.—'It is like a lamp placed into a pot covered up with darkness,' *i.e.* a pot the sides of which do not allow the light to pass through.

22.—Metre of śl. 395 : Âryâ.

P. 85, L. 6.—वाङ्कभावे ; cf. p. 28, 13.

8.—Metre of śl. 397 : Âryâ.

22.—तन्मात्रं 'that only,' *i.e.*, only as much as is wanted; the Accusative depends on नेष्यावः.

25.—चलते ; the rt. चल् is usually conjugated in the Parasmaipada only.

P. 86, L. 7.—ततः स्थानात् = तस्मात्स्थानात्.

7.—आनयावः 'we fetch,' *i.e.* we will fetch.

9.—शिरः 'his own head.'

12.—धर्मबुद्धिः खल्वहम् 'I am indeed धर्मबुद्धि' *i.e.*, I am really what my name expresses, *viz.*, 'of a righteous mind.'

14.—परदाराणि; the word दार is used here exceptionally as a neuter plural; usually it is a masculine plural.

15.—स पश्यति 'he sees,' *i.e.*, he sees rightly or correctly.

17.—दिव्यार्थं नियोजितौ 'referred to an ordeal.'

19.—Śl. 403; cf. Yâjnavalkya II., 22.

21.—आवयोरेकतमम् 'one of us two' ; cf p. 81, 25.

22.—करिष्यन्ति 'they will make,' *i.e.*, they will declare to be.

P. 87, L. 2.—परिणतिं या 'to become ripe,' *i.e.*, to be secured and to become thus enjoyable.

6.—यद्; cf. p. 20, 15.

9.—Śl. 405=śl. 182.

23.—पश्यतो बकमूर्खस्य 'while the foolish crane was looking on' ; cf. p. 24, 27.

P. 88, L.6.—यद्यस्ति 'if there is.'

11.—प्रबोध्यते 'he is instructed, he is given advice.'

18.—पापबुद्धिवत् *i.e.*, यथा पापबुद्धिना.

18.—तत्र चासि; Karaṭaka has said before that Damanaka is not wise; he goes on, 'neither are you good and honest.'

22.—Metre of śl. 408: Âryâ.

22.—यत्नादपि 'even by an effort,' *i.e.*, even if he were to try very hard.

24.—स्वामिनः is the Accusative plural; the plural is more respectful than the singular.

25.—ममासन्नेन भवता न भाव्यम्; cf. p. 15, 19.

26.—लोहसहस्रस्य 'of a thousand (*viz.* pounds) of iron.'

P. 89, L. 5.—यत्र=यस्मिन्.

9.—तत्रैव 'in the very same place,' *viz.*, यत्र विलसितं पुरा.

9.—परेषां स निन्दितः 'he is an object of scorn for others.'

18.—चौर्यभयात् 'because he was afraid on account of the theft' which he had committed.

22.—मुक्त्वा भयं etc. 'except through fear,' etc.; cf. p. 5, 11.

25.—परिणामे 'in the end,' in the long run.

P. 90, L. 9.—दारकेण प्रयोजनम्; cf. p. 12, 4.

13.—पश्यतो मे 'while I was looking on'; cf. p. 24, 27.

24.—Metre of śl. 415: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 91, L. 5.—वरं-न; cf. p. 1, 15.

5.—हितकारक 'a friendly person, a friend.'

11.—व्यजनं नीत्वा 'having taken a fan, with a fan'; cf. p. 5, 11.

11.—वक्षःस्थलोपरि; cf. p. 19, 5.

17.—पूर्वजन्मयोगेन 'by means of, or in consequence of, his former existence,' *i.e.*, in consequence of the actions done by him in former lives.

23.—Metre of śl. 418: Âryâ.

23.—सलज्जा (coquettishly) 'bashful.'

P. 92, L. 2.—चटितम् appears to have the meaning of आपतितम् on p. 17, 3. See p. 65, 16.

6.—भवद्विरहनाम्नैव 'already by the name of the separation from you,' *i.e.*, even by the mere mention of the separation from you.

6.—यथा 'so that.'

9.—तेषाम्-व्रजताम्; cf. p. 24, 27.